

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

БАСАРА Віктор Ярославович

**Залежність дослідницьких стратегій пізнання соціального
життя громадян від типу наукової раціональності / The
dependence of perception research strategies of citizens' social
life according to the type of scientific rationality**

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-наукова програма – Соціальна робота та соціальна політика
Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
СРСПМ-21
В.Я. Басара

Науковий керівник:
д.психол.н., професор,
С.К. Шандрук

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:
«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2021

АНОТАЦІЯ

Басара В.Я. Залежність дослідницьких стратегій пізнання соціального життя громадян від типу наукової раціональності. Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за галуззю знань 23 – соціальна робота, спеціальність 231 – соціальна робота, освітньо-наукова програма «Соціальна робота та соціальна політика». Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2021.

У магістерській роботі наукова раціональність досліджена як проблема застосування сучасних дослідних стратегій, вивчені стратегії пізнання соціального життя в контексті типу наукової раціональності. Також оглянуті стратегії системного моделювання наукової раціональності сучасного соціуму, показана концепція постнекласичної раціональності та сформована сучасна інтерпретація соціального життя громадян.

ANNOTATION

Basara V.Y. The dependence of perception research strategies of citizens' social life according to the type of scientific rationality. Manuscript.

Research for the master's degree in the field of knowledge 23 – social work, specialty 231 – social work, educational and educational program «Social work and social policy». – West Ukrainian National University, Ternopil, 2021.

In the master's thesis, scientific rationality is studied as a problem of modern research strategies, the strategies of cognition of social life in the context of the type of scientific rationality are studied. Strategies of system modeling of scientific rationality of modern society are also considered, the concept of post-classical rationality is shown and the modern interpretation of social life of citizens is formed.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
НАУКОВА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНИХ ДОСЛІДНИХ СТРАТЕГІЙ	7
1.1. Раціональність як філософсько-гуманітарна проблема сьогодення	7
1.2. Наукова раціональність у контексті ідеї нормативності	14
1.3. Норми науки та ідеї еволюціонізму	20
Висновки до розділу 1	26
РОЗДІЛ 2	
СТРАТЕГІЇ ПІЗНАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ	
В КОНТЕКСТІ ТИПУ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ	29
2.1. Наукова раціональність як епістемологічна проблема	29
2.2. Еволюція дослідницьких стратегій пізнання раціональності	34
2.3. Межі наукової раціональності за концепціями К. Поппера, Т. Куна, І. Лакатоша та С. Тулміна	39
2.4. Стратегії системного моделювання наукової раціональності сучасного соціуму	45
Висновки до розділу 3	50
РОЗДІЛ 3	
КОНЦЕПЦІЯ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ	
ТА СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ	52
3.1. Новітня наука і постнекласична раціональність як чинник сучасної соціальної дійсності	52
3.2. Практичні особливості дослідження постнекласичного підходу до соціального життя суспільства	59
Висновки до розділу 3	65
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні усе частіше говорять про кризу ідеї раціональності, головно про втрату чітких критеріїв раціональності наукового пізнання. І в цьому сенсі раціоналістичні установки і раціоналістичний світогляд опинилися в рамках всього обсягу протиріч і суперечностей сучасної цивілізації початку ХХІ століття, які мимоволі ставлять під сумнів самі основи концепції раціональності та можливості вирішення сучасних проблем єдиним раціональним шляхом.

Концепція раціональності в даний час відчуває серйозний вплив з боку різноманітних сучасних напрямів. При цьому виникає плюралізм різних філософських позицій, коли вчені в сучасній ситуації звертають увагу на пошук шляхів трансформації класичної раціональності. Витоки цієї ситуації можна пов'язати із радикальною зміною ролі і місця духовних чинників в житті сучасного суспільства, для якого наявність сумнівів щодо адекватності раціоналістичної концепції може розцінюватися як порушення однієї з основних історико-філософських традицій. Плюралізм і раціональна неоднозначність сучасної цивілізації безпосередньо впливають на світогляд учених, які працюють в різних галузях соціального знання, і сприяють розумінню раціональної думки як виходу за межі наукової раціональності, яку прийнято пов'язувати з однозначними логічно замкнутими концептуальними побудовами.

Безсумнівно, що актуальність проблеми вивчення раціональності пов'язана із реальним занепокоєнням про шлях розвитку сучасної людської цивілізації та про подальші перспективи розвитку науки і техніки. Негативні наслідки сучасної технотронної цивілізації багато в чому визначають досить широкий інтерес до дослідження концепції стратегій пізнання та наукової раціональності. Особливо слід звернути увагу на той факт, що в літературі

концепцію раціональності пов'язують із раціональними формами свідомості, пізнання і знання, при цьому осторонь залишаються засновані на раціональному пізнанні людські дії і поведінка. Останнє передбачає, що аналіз природи соціальної раціональності безпосередньо має бути пов'язаний із її місцем і значенням в людській життєдіяльності, із розглядом її соціальної цінності, вивченням її взаємин з іншими типами світоглядів, співвіднесенням з раціональністю оцінки людської діяльності.

В даний час ведуться дискусії щодо того, перебувають чи ні класичні уявлення про раціональність у стані кризи, що є одним з показників внутрішніх протиріч класичного європейського світогляду. Тому наукове дослідження сучасної концепції раціональності та залежності від неї дослідницьких стратегій вимагає аналізу не якихось окремих моментів, а самої сутності даної проблеми в її універсальній формі, що й викликало актуальність даного магістерського кваліфікаційного дослідження.

Стан наукової розробки теми. Вивченням зазначеної проблематики займалися вітчизняні та зарубіжні учені філософського та соціального напрямку. Розгляд питань раціональності як світоглядної та аксіологічної проблеми у вітчизняній літературі представлено в роботах Н. Автономової, П. Гайдєнка, Е. Золотухіної, В. Стьопіна, Г. Тульчинського, В. Швирьова. У плані типологізації раціональності, виділення історичних аспектів її прояву і розвитку особливе місце належить роботам Н. Злобіна, В. Катасонова, В. Розіна, В. Стьопіна, Г. Смирнова, Н. Смирнової, Ю. Шічаліна, В. Швирьова. Вивчення проблем наукової раціональності, її аналіз в контексті конкретних наук і філософії науки здійснюють Л. Баранов, А. Барсков, В. Візгін, В. Ільїн, А. Кравець, Г. Мамчур, Н. Овчинников, А. Павленко, А. Панін, М. Радовель, Т. Романовська, С. Сокулер. У зв'язку з проблемами наукової та інших видів раціональності також слід виділити роботи Б. Грязнова, В. Кохановського, М. Мамардашвілі, Г. Федорюк, А. Фурмана. Проблемам чинника раціональності в соціокультурному контексті особливу увагу приділяли І. Касавін, А. Кравченко, А. Фурман, О. Фурман (Гуменюк), В. Федотова,

В. Черняк. Методологічні аспекти даної проблеми знайшли відображення в роботах А. Богомолова, Б. Грязнова, В. Лекторського, І. Нарського, Т. Ойзермана, А. Ракитова, Ю. Соколова, В. Стьопіна. У зарубіжній літературі дана проблема знайшла відображення в роботах Г. Андерсона, Г. Башляр, Л. Бергстрьома, Н. Гібсона, Дж. Дері, Д. Конліска, Т. Куна, Л. Лаудана, І. Лакатоша, Х. Ленка, В. Ньютона-Сміта, К. Поппера, Б. Рассела, Н. Решер, Д. Роулза, Г. Саймона, Л. Холта, К. Г'юбнера та ін. (див.: [1-81] та ін.).

В даний час тема наукової раціональності досліджується в різних аспектах і напрямках. У логічному і логіко-семантичному аспектах в рамках логіки і методології науки ведуться роботи по дослідженню структури мови науки, проблем співвідношення емпіричного і теоретичного рівнів пізнання, структури наукових теорій, типів наукових доказів і аргументації, типів логічного висновку, методології дедуктивних наук, процедур пояснення і передбачення, аналізу правдоподібних міркувань, ролі формалізації і аксіоматизації систем наукового знання, проблем класифікації та типології. В рамкових межах епістемології наукова раціональність досліджується як одне з центральних понять, яке характеризує наукове пізнання, його специфіку, закономірності, історичні форми й типи, взаємозв'язку з позанауковими формами пізнавальної та практичної діяльності. Для сучасної теорії пізнання характерний відхід від класичного наукоцентризму, межі між науковою раціональністю та іншими формами раціональності визнаються динамічними, а сама наукова раціональність розглядається в її історичному розвитку. В культурологічному і соціально-філософському аспектах досліджуються проблеми співвідношення наукової раціональності і наукової етики, проблеми раціональної організації наукових досліджень, місце і роль наукової раціональності в соціокультурі, проблема впливу наукової раціональності на характер і зміст сучасного світу.

Мета дослідження: виявити специфіку застосування дослідницьких стратегій пізнання соціального життя громадян залежно від типу наукової раціональності.

Об'єкт дослідження: соціальне життя громадян як сфера наукового вивчення в соціокультурному контексті.

Предмет дослідження становлять форми, моделі та стратегії наукового пізнання соціального життя громадян.

Завдання дослідження: 1) розглянути наукову раціональність як проблему сучасних дослідних стратегій; 2) дослідити стратегії пізнання соціального життя в контексті типу наукової раціональності; 3) оглянути стратегії системного моделювання наукової раціональності сучасного соціуму; 4) показати концепцію постнекласичної раціональності та сформулювати сучасну інтерпретацію соціального життя; 5) виявити особливості постнекласичного підходу до соціального життя суспільства.

Методи дослідження: аналіз історично-наукових та філософсько-методологічних джерел, класифікація, узагальнення і систематизація наявного обсягу теоретичного і емпіричного матеріалу, спостереження, мисленнєвий експеримент та ін.

Наукова новизна: у роботі всебічно досліджено і структурно проаналізовано з наукової і практичної позицій сферу наукової раціональності як філософсько-наукову та соціально-гуманітарну проблему сьогодення; показано її становлення, поступ і перспективи подальшого еволюціонування в соціогуманітарній сфері суспільства.

Практичне значення: у роботі оглянуті інваріанти застосування дослідницьких стратегій пізнання в науці, а також запропоновані схеми комплексного застосування розглянутих стратегій в соціогуманітарній сфері.

Структура кваліфікаційного дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів із висновками до кожного, загальних висновків, списку 81 використаного літературного джерела. Загальний обсяг дослідження становить 76 сторінок, а основний текст викладено на 68 сторінках. За результатами дослідження підготовлено три наукові публікації.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ

ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНИХ ДОСЛІДНИХ СТРАТЕГІЙ

1.1. Раціональність як філософсько-гуманітарна проблема сьогодення

Проблема раціональності експліцитно сформувалася як проблема соціально-гуманітарного пізнання лише на початку ХХІ століття, проте вона присутня у філософії впродовж усієї її історії як складова проблема розуму. Філософія античності прагнула до знайомого використання розуму як інструменту розуміння світу та побудови його образу, до формування теоретичної здатності розуму виділити світ з самого себе. Раціоналістична філософія Нового часу розглядалася як спільна здатність людини, а наука – як вища із можливих ступенів людського розуму, що підпорядковується лише безконечному розуму і могутності Бога. Зрештою до кінця ХІХ століття саме поняття розуму було звужене до так званої «наукової раціональності». Для цього важливо зрозуміти і осмислити не лише джерела нормативності внутрішніх регуляторів різних властивостей на тлі розвитку науки як способу діяльності та як соціального інституту (нормативність у науках), але і основи нормативності наук як оптимального способу освоєння світу (нормативність сама науки) (див. [1; 5; 14; 16; 19; 23-25; 28; 36; 46-47; 58; 80]).

В останні десятиліття у науковій спільноті активно обговорюють проблему раціональності, зокрема, наукової раціональності та її нормативного характеру. У першій половині ХХ століття дану проблему актуалізувала критика парадигми класичної науки з узаконеним в необ'єктивному стилі мислення, передбачаючи пізнавальне освоєння предмета самого по собі в його натуральній естетичності та безпосередності. Некласична наука констатує, що

людина – і об'єкт, і суб'єкт, та що вона сама потрапляє в наукову картину світу не як щось надприродне, а як жива сутність, котра наділена своєю мірою.

Попередньо з цього моменту в методологічній рефлексії узагальнюються зведення в універсальності об'єктивістського трактування предметності «самого по собі» без участі способів її освоєння. Виділяється вимога до науки некласичного періоду відкрити об'єктивізм як ідеологію, відмінити уявлення про реальність як про те, що не залежить від засобів її пізнання, а також від суб'єктивного чинника. Тут приходить переконаність у тому, що наукову діяльність неможливо застосувати лише до сфери чистих теоретичних форм.

Обговорення питань щодо раціональності в наш час має свою специфіку. Воно опинилося у сфері власної епістемології, що дало змогу вводити нові важливі акценти в характері та способах обговорення цієї проблеми. Якщо в першій половині минулого століття наука виступає як творець раціональності, через що сама раціональність звузилася до розмірів наукової її різновидності, то сьогодні все більш поширеною стає думка про невиправданість такого розуміння раціональності, про неможливість асоціації її з науковістю. Це повідомляється, у тому числі, критичному відношенні сучасних дослідників до презентацій про абсолютну універсальність і всеохватність форм мислення та мови, кризи ідеї культурного прогресу, висунення на перший план дослідницьких установ щодо унікальності, самотності, цілісної замкнутості та відносної завершеності технологічних та світових досліджень.

Причини, в силу яких обґрунтована проблема нового осмислення раціональності, вимагає сутнісного переосмислення всієї структури відомої діяльності в науці, коріниться в серйозних змінах, вироблених як наукове пізнання, так і в соціальному та культурному контексті. Відповідно, наука потребує оновлених раціональних критеріїв.

Постіндустріальна цивілізація – це цивілізація раціональна і ключову роль у ній відіграє наука, що стимулює розвиток нових технологій та доводить свою стабільність та успішність. Тому питання про природу раціональності – не суто теоретичне, а радше життєво-практичне питання. Актуальність проблем

раціональності викликає не лише бажання ознайомитись і проаналізувати джерела та обставини такої успішності, але і викликає занепокоєння про долю сучасної цивілізації загалом. Кризи, що породжені технологічною цивілізацією, – ось що, зрештою, сформувало широкий інтерес до проблеми наукової раціональності в сучасному соціальному побутуванні.

Від наукової раціональності, як техніки оздоровлення природи, необхідне нове відтворення до розуму, як такої вищої людської здатності, що дозволяє зрозуміти розумне спілкування не тільки людських дій, але і явищ природи в їх цілісності та єдності. Механістичне розуміння природи, як і звужена раціональність, мають загальне підґрунтя. Тільки в тому випадку, якщо повернути раціональності її первісне значення, якщо зрозуміти її як розумне, як сенс, можна подолати традиційний дуалізм науки про природу і науки про культуру, покласти в основу єдиного начала, єдиного принципу доцільності.

Найважливішим компонентом постнекласичної науки може постати універсальний еволюціонізм, що передбачає застосування прикладної еволюційної ідеї, утвердженої та обґрунтованої в біології, котрій всі сфери діяльності (людської, живої та неживої природи) та їх розгляд як єдиного загального процесу еволюції. На рубежі тисячоліть еволюційні представлення отримали нове дихання, широко обговорюються і у філософській, і в спеціальній науковій літературі, а сам еволюціонізм перетворився в одну з найбільш перспективних дослідницьких програм XXI століття. Еволюційні ідеї запитані в програмі синергетики, яка також претендує на статус нової загальнонаукової парадигми. Ці системи розглядають у багатьох взаємовпливах. Їх серйозні претензії передбачають і нове осмислення теоретико-пізнавальних питань, які пов'язані з місцем наукової раціональності в структурі пізнання, в контексті долученості еволюційних наук, наукового знання в загальний еволюційний процес, і це осмислення може стати цілком плідним [37].

Одна з характерних особливостей досліджень, які стосувалися проблем раціональності, є тенденцією до перерахунку основних значень цього поняття.

К. Г'юбнер, до прикладу, виділяє чотири види раціональності: 1) логічну, 2) емпіричну, 3) оперативну та 4) нормативну, а Г. Ленк підходить до цього питання більш серйозно, приводячи двадцять одне значення цього терміна. У вітчизняній науці (Н. Агафонова, І. Касавін, Л. Маркова, Л. Мікешина, В. Порус, В. Стьопін, В. Швирьов, А. Фурман) пропонуються, в основному, оригінальні авторські визначення, навчальні, наукові та філософські інтереси авторів, хоча в ряді робіт присутній і ретроспективний аналіз морфології понять та різноманітні класифікації [29; 45; 46; 56-69].

Проблема раціональності спочатку з'явилася у філософії як складова проблема розуму. У Платона і Аристотеля, через Августина, Тому Аквінського та В. Оккама, а пізніше у Р. Декарта, Г. Ляйбница, Б. Спінози і Д. Локка, аж до І. Канта, І. Фіхте та Г. Гегеля, ідея розуму була однією з ключових. Заслуга в різному розумінні і судженні (яка в загальному відповідає нашому, сучасному, розумінню «наукової раціональності») у І. Канта, який показав відмінність між, відповідно, теоретичним та практичним розумом.

Пошук досконалої раціональності, норми та канонів умовисновків пов'язаний з розвитком формальної логіки ХІХ століття, що дає нове дихання ідеї раціоналізації наукової діяльності, розуміє як необхідність вироблення та формулювання деяких методологічних ідей, які здатні забезпечити цю раціоналізацію. З розквітом формальної логіки пов'язане і конституювання філософії наук, яка формується в працях В. Вевелла, Дж. Мілля, О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Гершеля, Е. Маха. Її виникнення сформувало постановку нормативно-критичної задачі – внести науково-пізнавальну діяльність у відповідність з певними методологічними ідеями. Своєю задачею позитивістська епістемологія вбачає в тому, щоб проявити логічні методи відношення між емпіричним та теоретичним рівнями знань, виключити з мови науки «псевдонаукові» твердження та створити уніфіковану науки за зразком природознавства [12].

Неопозитивістська інтерпретація розвитку науки характеризується стремлінням відмежуватися в тому числі і від проблеми соціальності,

розглядати розвиток наукових ідей в контексті соціально-культурного розвитку, робить акцент на логічній структурі знань. Така позиція особливо близька для груп логічних позитивістів, представлених знаменитим Віденським гуртком (М. Шлик, Р. Карнап, О. Нейрат).

У пізньому неопозитивізмі 40-50-х років ХХ століття важливе місце займає критика догм емпіризму – емпіричного редукціонізму та дихотомії аналітичних та синтетичних суджень. Це співпраця сприяє проведенню вивчення логіки наукового дослідження питань редукції теорії та побудови реалістичних та інструменталістських моделей структур наукових теорій (В. Куайн, Е. Нагель, У. Селларс, К. Гемпель, Р. Брейтвейт, П. Бріджмен). Поняття наук розширюється, предмет дослідження досліджує історію, зокрема статус історичних закономірностей та функції історичного пояснення. До цього ж етапу може бути віднесена та концепція логіки наукового дослідження К. Поппера, центральними моментами якої виявилися критика психології, проблема індукції, обмеження контексту відкритості та контексту освоєння, демаркація наук та метафізики, метод фальсифікації та теорія об'єктивного знання [37].

Уже в рамках аналітичного етапу основні догми неопозитивізму починають підвергатися критиці. Ця тенденція посилюється до кінця 50-х років минулого століття, коли обговорюється робота В. Куайна «Дві догми емпіризму», з'являється переклад англійською мовою книг К. Поппера «Логіка наукового пізнання», а також роботи Т. Куна, М. Полані та ін. Паралельно аналітична філософія виділяє різні парадигми вивчення наук як соціально-культурного феномена в рамках соціології знання (М. Шелер, К. Манхейм) та соціології наук (Л. Флек, Ф. Знанецький, Р. Мертон, Дж. Гілберт). Предметами дослідження тут стають зв'язки наукового співтовариства з певними стилями мислення, соціальними ролями та ціннісними орієнтаціями, амбівалентність наукових норм [23].

Постпозитивістський рівень у розвитку філософії пов'язаний з дискусіями між представниками історичної школи та критичного раціоналізму.

Головними темами стали можливість раціональної реконструкції історичної динаміки знання та невластивості соціокультурних детермінантів пізнання (Дж. Агассі, М. Вартофський, Т. Кун, І. Лакатош, Л. Лаудан, М. Полані, С. Тулмін, П. Фоєрабенд, Н. Генсон, К. Г'юбнер). Після 60-х років XX століття стан цієї сфери епістемології характеризується зміщенням акцентів на вивченні процесів її росту як забезпечення результативності і, відповідно, все більшої популярності серед дослідників різного роду соціально-історичних (Т. Кун, М. Вартофський, Г. Башляр, М. Фуко), натуралістичних (Д. Кемпбелл), біологічних (К. Поппер, С. Тулмін, Ж. Піаже) моделей розвитку науки, наслідком чого з'являється поява великої кількості, порівняно з новими або вже відомими, але по новому осмислених епістемологічних концепцій (історична епістемологія, еволюційна епістемологія, когнітивна епістемологія) [24; 36; 54].

Існує й інший підхід до філософських проблем дослідження соціального життя, в тому числі і до проблеми осмислення наукової раціональності. Представники різних постмодерністських напрямків XX століття (Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Р. Рорті, М. Фуко) принципово не приймають можливості універсальної філософської теорії, що відтворюється в цій науковій раціональності в як-небудь твірній ролі, хоча спроби знайти її застосування вони робили. У концепції постмодерної діяльності з присутнім її антифундаменталізмом принцип раціональності як центральна якість особистості, завдяки самому розумінню раціональності, формується в XVII-XIX століттях, що підкріплюється критикою. Віра в невичерпні можливості свого розуму, розуміння, перш за все, як логічна (раціональна) здатність, привела до того контраверсійного стану, у якому вона опинилася на межі тисячоліть.

Сучасний контекст, на наш погляд, вимагає нових підходів, які визрівають в соціальній науці, слід звернутися до теми наукової раціональності, її місця і ролі в нинішньому світі, її цінності та адекватності її виклику, яку вона робить перед людством.

Тож можемо констатувати, що наука класичного типу була народжена в Новий час зусиллями великих філософських наук, закладаючи її основи. Вихідним положенням став раціональний принцип віри в можливість людського розуму. Однак у процесі своєї трансформації, що виникає на тлі перетворення наук у потужну виробничу силу та професіоналізацію занять наукою, цей принцип переродився в ідеї наукової раціональності. Раціоналізм поступився місцем науково-дослідницькому, домінуючому в науці досі. Нормативність наукової раціональності, виражена в її принципах і правилах, має конвенційно-обмежувальний, але не жорстко імперативний характер. Норми наук, що задані у визначених умовах, потенційно динамічні, що передбачає можливість їх критики, корекції та перегляду за допомогою конструювання нових принципів наукового дослідження з метою встановлення їх відповідності сучасним реаліям. Наука про природу як феномен культури відповідає загальному устрою когнітивної еволюції людини, що йде шляхом більшої спеціалізації. Людське мислення ми інтерпретуємо як біологічну функцію, в процесі еволюції набуваємо здатності до упорядкування, до формування необхідних для існування та відтворення власних ресурсів, переважання селективного за своєю функцією пізнання. Виникнення наукового методу пізнання навколишнього світу – це закономірний етап еволюції людського розуміння.

Наука представляє собою вид діяльності, де обмежені норми та правила, і в цьому сенсі наука може бути перетвореною на раціональний аналіз. У цей час вона є сферою діяльності людей та їх об'єднань, що, безумовно, визначає її людиновимірність, а, значить, не піддається повній раціоналізації. Традиція негативних відносин до авторитету бере свої джерела у філософії Нового часу та залишається практично загальноприйнятою. Однак авторитет виконує в науці різноманітні функції, адекватні її сутності, задовольняє в тому числі необхідність в її саморегуляції. Авторитет наукової еліти може створити потужну силу, що здатна утвердити в науці оновлені раціональні принципи, а також розкрити оцінку цих принципів в очах суспільства. Еволюційні ідеї, що

взяті та утверджені в біології та основоположні на них відомі принципи представляють на сьогоднішній день не тільки наукову, але і філософську цінність. У якості складових інтегральної метафізичної дослідницької програми вони можуть стати осереддям оновленої епістемологічної моделі, що здійснює неоднозначну роль науки в сучасному світі.

Значимість досліджень вищезазначених проблем в тому, що вони здатні до більш повного осмислення глибинних детермінантів інтелектуально-пізнавальної діяльності з позицій її культурно-історичної організації з метою подальшого розвитку логіки та методології науки в комплексі соціальних дисциплін.

1.2. Наукова раціональність у контексті ідеї нормативності

Варто прослідкувати еволюцію поглядів на проблему розуму, проаналізувати зміст понять «раціональність» та «наукова раціональність», що виявляється відсутністю суперечності між нормативним характером наукової раціональності та її гнучкістю та динамічністю. Античність і Середньовіччя сформулювали принципи, норми, критерії мислення, якими неминуче буде керуватися людина, котра займає позицію спостерігача, в яку б епоху вона б не жила. Подальший розвиток науки передбачив поєднання, синтез діяльності з теоретичними ідеалізованими об'єктами (замкнута теоретична наука) і діяльності по асиміляції, осмислення в науковій картині світу емпіричного змісту (емпірична наука). Цей синтез повинен був привести до створення нового типу наукового мислення, здатного розвивати наукове знання на основі теоретичної дослідницької програми за умови постійного зворотного зв'язку з дедалі ширшим обсягом емпіричної інформації. Саме такий тип наукового пізнання і з'явився в Новий час.

Ціннісний компонент пізнавального процесу змістився з об'єкту вивчення на його результат. Цінність пізнання надавало не те, що вивчалось, а істинність

отриманого знання і практична користь від нього. Відкриття істини залишилося незаперечною цінністю наукового пізнання, але істини не як мети, а як засобу, проміжного інструменту пізнання, що зумовило формування відповідних норм і правил наукової діяльності, які стали складовою частиною нового типу раціональності. Звісно ж, що саме перехід від розуміння істини як мети до істини-засобу з'явився ключовим моментом, який надав серйозного впливу на формування сучасної науки. У працях класиків європейської філософії (Ф. Бекон, Р. Декарт, Б. Спіноза) здійснюється не тільки пошук об'єктивного «парадигмального» знання, а й раціональних методів, яким в наступних пізнавальних діях буде належати загальна організуюча евристична роль. Якщо отримання знання у давніх греків було в першу чергу метою, то в Новий час формується зовсім інший, утилітарний погляд на призначення науки – вона виступає тепер засобом, і саме такий погляд багато в чому був успадкований сучасною цивілізацією [47].

В епоху Просвітництва, коли почалася критика метафізики, була зроблена спроба перевести всю систему людського знання на мову природничих понять, тобто усунути поняття мети взагалі, навіть з людської діяльності. На місці філософії моральності з'явилася «філософія обставин» як проєкція механіки на науки про людину. Актуальними видаються ідеї І. Канта, який побачив в механістичному підході до людини загрозу моральності і свободі та спробував врятувати останню, розділивши сфери теоретичного і практичного застосування розуму, тобто науку і моральність. Споконвічну сферу розуму він бачить в сфері свободи: ідея блага, складова сутність практичного розуму, має в теоретичному розумі свій аналог у вигляді принципу доцільності. Моральний світ – ось справжнє царство розуму, царство цілей як речей в собі, так як там, де розум знаходить свою конститутивний функцію, ми виходимо за межі тільки явищ, і опиняємося в світі вільних розумних істот. Тим самим з кінця XVIII століття на місце дуалізму фізики і метафізики постає дуалізм науки і етики, світу природи і світу свободи, що переростає в XIX столітті в дуалізм наук про природу і наук про культуру.

Починаючи з другої половини XIX століття отримує все більшого розвитку тип наукової рефлексії, що заснований на формальній логіці, і є наслідком прогресу науки загалом. З точки зору позитивізму, філософія, в кінцевому рахунку, повинна бути витіснена і зі свого останнього прихистку – сфери «духу», «теоретичного розуму», де спекулятивне філософування замінюється спеціально-науковим методологічним аналізом. У зв'язку з вищесказаним варто зазначити, що саме до кінця XIX століття остаточно склався класичний образ науки, що займає лідируюче місце в культурі нашої епохи. І саме в цей час ідея людського розуму остаточно переродилася в ідею наукової, а точніше, природничо-наукової, раціональності. Протягом минулого століття ця тенденція тільки зміцнювалася і зростала. Науковий метод, що породжений природознавством і визнаний універсальною нормою пізнання, вже більше ста років домінує в духовному світі, формуючи нормативно-методологічні основи навіть дисциплін про людину і суспільство, адже продуктом науки є не тільки знання про світ, а й науковий тип раціональності з усіма його атрибутами, які в сукупності і складають суть цього методу. Йому ми зобов'язані тріумфом техногенної цивілізації, який привів не тільки до швидкого розвитку економічної та соціальної сфер суспільства, а й викликав глобальну економічну кризу, відчуження людини від природи, все більшу дегуманізацію суспільства. Сьогодні можна визнати існування двох культур, що володіють різними мовами, критеріями, нормами і цінностями: культури природознавства з домінантою наукового методу, що включає науки про природу, техніку, технологію, і культури гуманітарної, що включає мистецтво, літературу, науки про суспільство і внутрішній світ людини. Зараз ці культури не тільки доповнюють, а й почасти протиставлені одна одній [52].

Все більше стає очевидною необхідність привнесення в сферу самих засновків науки, її ідеалів і норм моральних, етичних і навіть естетичних категорій, що такі характерні для древніх традицій Заходу і Сходу в досвіді єднання з природою і космосом. На тлі сучасних проблем відповідь на запитання, чи відповідають норми науки, мовчазно прийняті вченими три

століття тому і свято зберігаються і передаються з покоління в покоління (об'єктивність, неупередженість), цілі духовного і фізичного виживання людства, буде негативним. Спостерігається нагальна потреба у формуванні, з урахуванням знань сучасної науки, нового типу раціональності, заснованого на широкому розумінні розуму, цілісному баченні світу, новому осмисленні єдності природи, людини і суспільства на основі синтезу накопиченої століттями мудрості гуманітарних і природничих наук.

Вітчизняними і зарубіжними дослідниками виявлена принципова проблематичність раціональної реконструкції розвитку науки в зв'язку з включеністю в структуру науки, наукового пізнання суб'єктивних, людиновимірних і соціально зумовлених елементів. Ученими констатується гнучкий і рекомендаційний характер норм і правил, що виконують в науково-пізнавальній діяльності регулятивні функції. Зазначається, що в нормативному плані процес осмислення ролі суб'єкта, його участі в науковому пізнанні далеко не завершений і в наші дні.

Варто розглянути зміст понять «раціональність» і «наукова раціональність». Виявляється, що зміст цих понять далеко не самоочевидний, його з'ясування вимагає серйозного критико-рефлексивного аналізу, що спирається на історію науки і культури в цілому, розгляду співвідношення і взаємодії різних форм духовного, духовно-практичного та практичного освоєння дійсності. Нині стає все більш зрозумілим те, що загальноприйнятого визначення просто не може бути. Можна обмежитися розумінням наукової раціональності як специфічної характеристики дослідних дій, які можуть бути визнані раціональними чи нераціональними вже за своїми результатами. Але навіть в цьому випадку оцінка буде залежати від того, які критерії і стандарти будуть взяті за основу. А потім з неминучістю виникне питання про раціональність самих цих стандартів і критеріїв, в тому числі виходячи і з соціокультурного контексту.

Крім того, якщо суб'єкт пізнавальної діяльності не може в реальній науково-пізнавальній практиці спиратися на чіткі і вичерпні уявлення про

ідеальну логіко-нормативну структуру знання, то не може бути і особливих підстав припускати, що така структура втілена в результатах його діяльності, навіть якщо ці результати вважаються в науці загальновизнаними досягненнями. Більш того, є підстави припускати, що «загальноприйнятність» в науці – явище соціально і культурно відносно, конвенційне, і що «нормою» в науці є скоріше варіативність, ніж ідея оптимальності якоїсь логічної структури пізнання.

Ставиться питання про те, як наукове співтовариство визначає свій вибір і приходить до єдиної думки. Слушною є теза про те, що єдність поглядів членів наукового співтовариства досягається тут аж ніяк не тільки шляхом інтелектуального переконання. Такі об'єднання як наукова школа, напрям, дисципліна сприяють залученню дослідника не тільки до того чи іншого пануючого погляду, а й до власної системи наукових норм і цінностей, «виховують» його за допомогою інтеріоризації певного зразка. Мабуть, такі зразки і є елементами, а може бути, що й створюють в своїй сукупності утворення, іменовані «парадигми», «дисциплінарні матриці» та ін., причому орієнтації на них вчених повністю не раціоналізовані, особливо моменти виникнення, обрання цих орієнтацій.

Сьогодні ученими обґрунтовується теза про помилковість пануючої думки про те, що неklasична наука повернула пізнанню суб'єкту належний статус. Завдяки досягненням квантової механіки першої половини XX століття в науку повернувся фізичний суб'єкт пізнання, але не людина. Психологічні, мотиваційні, аксіологічні та інші мають особистісний характер людиновимірні аспекти багатьма дослідниками або традиційно ігноруються, або свідомо елімінуються з серйозного розгляду. Класичний ідеал неупередженого вченого, створений ще Ф. Беконом, досі ретранслюється, а тому панує, часто замінюючи собою реальний образ вченого-людини.

Сучасне складне завдання – повернути в наукове дослідження справжню людину не з її антропометричними кількісними параметрами, а з усім багатством її унікальних якісних властивостей – наявністю волі і бажань,

мотивів і звичок, цінностей і цілей, помилок і осяянь, і багато чого іншого, властивого тільки людині, в тому числі людині-вченому.

Варто проаналізувати вже згадані підходи до визначення сутності раціональності: «цілераціональний», «діяльнісний» і «релятивістський», адже жоден з них не може вважатися вичерпним, в повній мірі пояснити складний і багатогранний феномен наукової творчості. Традиції і новації в науці не протистоять одна одній, а складають діалектичну єдність, забезпечуючи її поступальний розвиток. На прикладі наукової революції XIX-XX століть бачимо потенційно динамічний характер наукової раціональності, здатність норм науки до зміни, еволюції. Філософська суперечка між прихильниками критеріального підходу (концепції «демаркації») і його супротивниками, що розглядають наукову діяльність як процес творчий і пропонують поставити на чільне місце суб'єктивні, соціокультурні, історичні фактори, сутнісно є суперечкою абсолютистів і релятивістів. Ця суперечка не продуктивна. Адже, з одного боку, наука являє собою вид діяльності, який обмежений нормами і правилами, і в цьому сенсі вона може бути піддана раціональному аналізу. Тому ми можемо спостерігати всередині неї певні закономірності. У той же час вона є сферою діяльності людей та їх об'єднань, що, безумовно, визначає її «людиновимірність», а, значить, не піддається повній раціоналізації. Неповнота спочатку закладена в будь-якому з цих підходів, і навіть синтез різних концепцій не дасть позитивного результату. Ученими відстоюється позиція, згідно з якою наукова раціональність, яка виступає як система норм, ідеалів, еталонів евристичної діяльності дослідника, універсально регулює науковий пошук, направляє його до істини, нового знання, і саме в цій спрямовуючій функції і є її цінність. Така оцінка раціональності, що констатує її роль в підвищенні результативності наукової діяльності, але не веде до абсолютизації раціоналістичних норм, стандартів і регулятивів, і буде найбільш адекватною.

Наука влаштована так, що в ній звичайне протистояння традиційного і нового не руйнівне, а, навпаки, продуктивне. Видиме протиріччя наукової традиції як явища за визначенням консервативного і нових елементів знання як

явища прогресивного вирішується, якщо врахувати, що все нове завжди має свої підстави, а підстави ці знаходяться всередині самої традиції. Нерідко новації народжуються саме з позитивної критики традиції, і ніякого протиріччя тут немає. Інакше новації в науці взагалі були б неможливі або, в крайньому разі, ускладнені настільки, що наука ніколи не добилася б своїх успіхів, а, значить, і того статусу, який вона собі завоювала завдяки цій успішності.

1.3. Норми науки та ідеї еволюціонізму

Варто зазначити про проблематичність чіткого формулювання універсальних норм і стандартів, які були б застосовні до всієї науки загалом, а їх динаміка виникає з включеності науки в загальний еволюційний процес. Авторитет в науці характеризується як феномен, що відповідний самій її природі і виконує ряд важливих функцій в структурі науково-пізнавальної діяльності. Ученими підкреслюється евристична цінність еволюційних ідей в додатку їх до епістемологічних досліджень, їх адекватність цілям побудови оновленої інтегративної стратегії пізнання соціального життя [12; 50; 76]. Зазначені феномени аналізуються як частина особливого блоку знань, а, саме, підстав самого наукового знання, прогрес якого насправді безперервний і вписується в загальний еволюційний процес, а наукові революції в світлі такого підходу представляються лише зовнішнім проявом цього процесу. Варто проводити певне розмежування термінів «ідеал» і «норма», хоча у відповідній літературі вони, в основному, використовуються як синоніми, хоч використання їх в якості синонімів далеко не завжди виправдане.

У кожної наукової дисципліни можна виявити різноманіття форм знання. Всі вони організовані в цілісність завдяки засновкам, на які вони спираються. Засновки визначають стратегію наукового пошуку і опосередковують включення його результатів в культуру відповідної історичної епохи. Саме в процесі формування, перебудови і функціонування засновків науки найбільш

чітко простежуються соціокультурна розмірність наукового пізнання. Утвердження нових засновків науки може зайняти досить тривалий період, коли старі і нові засновки співіснують і конкурують між собою. Цей процес був описаний Т. Куном як конкуренція парадигм, а І. Лакатошем як суперництво науково-дослідних програм.

Глибоке вивчення функціонування нормативних елементів в науці головно пов'язане із зусиллями філософів мінської школи, які прийшли до висновку, що норми слід розуміти як історично конкретну, складно диференційовану систему взаємопов'язаних нормативних установок різного ступеня спільності і різного рівня. Причому, ця система не постійна, а знаходиться в постійному русі, змінюється і модифікується. Учені доводять безглуздість абсолютизації наукових норм. Доказ будується на аналізі моральних ідеалів і моральних норм наукового співтовариства. Будь-яка спроба чіткої експлікації хоча б якоїсь малої складової нормативного апарату приречена на жорстоку критику, на звинувачення про неповноту, неточність, невірне відображення реального наукового життя тощо.

Подальше вивчення системи норм науки показало, що вона об'єднана з багатьма реальними компонентами дійсного науково-дослідного процесу – з самим дослідженням, зі спілкуванням вчених, з виникненням і функціонуванням наукових установ. Тому звернення тільки до когнітивного або тільки до соціологічного аспекту функціонування ідеалів і норм, їх зміни і протиборства в процесі розвитку науки не дасть результату, адже потрібне поєднання обох підходів. Прикладом такого поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників наукової динаміки можуть слугувати так звані «наукові революції», коли проблема нормативних структур загострюється. У цій ситуації часто доводиться видозмінювати колишні нормативи, що регулюють пошук, а іноді і відмовлятися від них зовсім. Саме історична мінливість ідеалів і норм, необхідність виробляти нові регулятиви дослідження, породжує потребу в їх осмисленні і раціональній експлікації. На відміну від норм, «перемикання» ідеалів відбувається набагато повільніше. Вони можуть співіснувати

паралельно, і статус їх може зберігатися досить тривалий час. Ученими висувається теза про те, що класичний тип раціональності аж ніяк не змінився. Більш того, можна стверджувати, що він продовжує залишатися панівним. Класичний і некласичний типи раціональності співіснують, і вельми успішно. Враження катастрофізму, що спостерігається в першій половині минулого століття, тепер немає, почасти через те, що поступово прийшло розуміння меж застосування методів класичної та некласичної науки, мирного поділу сфер впливу. Можна припустити, що ці сфери впливу розділені не тільки за суто науковими аспектами і критеріями. Багато в чому це поділ і його темпи залежали від економічних мотивів і соціальних факторів.

Сьогодні констатується найважливіша роль авторитету в науці як неформального фактора передачі цих підстав, що забезпечують спадкоємність її розвитку. Йдеться про роль і вплив на науково-пізнавальний процес такого суперечливого феномена, як авторитет. Це явище зазвичай відносять до суб'єктивних проявів в науково-пізнавальній діяльності, що в більшості випадків призводить, завдяки пануючій досі в філософії установці, до його елімінації з філософського розгляду. Пропонується поглянути на проблему авторитету в науці з позицій питання її саморегуляції і тим самим додатково обґрунтувати його необхідний характер в структурі наукового пізнання.

Нормативний відбір в науці – це далеко не завжди тільки когнітивний процес. Його здійснюють люди, а ось хто, як і за якими критеріями витримує відбір і стає «суддею», – ці та подібні питання без звернення до авторитету чи можна розв'язати. Вони не представлялися б настільки проблематичними, якби розвиток науки виробив універсальні і однозначні критерії, норми і принципи наукового відбору і розуміння, які в разі потреби можна було об'єктивно застосувати. Але, як зазначалося раніше, на сучасному етапі не існує більш-менш достатніх підстав, щоб вірити в існування подібних універсальних критеріїв, а навпаки, є вагомі підстави вважати, що критерії інтелектуального відбору схильні до мінливості, еволюції.

Ученими обґрунтовується поділ авторитету на зовнішній (підсвідомий, заснований на вірі, що виникає ззовні, з чужих думок, які некритично поділяються) і внутрішній (критично усвідомлений і прийнятий завдяки добре обґрунтованим аргументам, що виникає всередині свідомості як результату розумової роботи і в деякому сенсі вистражданого переконання). У процесі пізнання і, особливо, навчання авторитет несе в собі глибоко нормативну за своїм характером функцію. За допомогою авторитетних структур знання вся сукупність накопичених людством знань пов'язується в єдиний ланцюг, що забезпечує їх спадкоємність і генезу. У пізнавальній діяльності схеми авторитарності не можна назвати однозначно гальмуючими розвиток. Навпаки, часто вони виявляються найбільш ефективними, а іноді і необхідними. За допомогою зіставлення різних точок зору робиться висновок про те, що авторитет в науці універсальний, може бути притаманний і конкретному науковому лідеру, науковій школі, і будь-якої теорії, парадигмі, науково-дослідницькій програмі. У проєкції на проблему співвідношення традицій і новацій в науці роль авторитету визначається так: «для закріплення новації як традиції вона і повинна знайти той усвідомлений, раціональний, внутрішньо аргументований і обґрунтований авторитет». Саме він гарантує стійкість нової традиції, надає їй парадигмального характеру, наділяє її нормативною функцією, згуртовує навколо неї прихильників і забезпечує в кінцевому підсумку її продуктивність.

Далі варто розглянути дисциплінарний і професійний аспекти функціонування авторитету в науці. У плані порушуваних проблем розглянемо філософську позицію С. Тулміна, який вважає «авторитет» ключовим поняттям для розуміння процесів, які йдуть всередині науки і наукового співтовариства. Учений переносить акцент на соціальні, політичні та економічні аспекти внутрішньонаукової взаємодії, а також на різнобічний зв'язок науки з суспільством. Ним аналізуються різні прояви боротьби вчених всередині науки, своєї дисципліни, професії (наукові публікації, кар'єра, система заохочення, стандартні тексти і т. ін.), а також мотиви, рушійні ними при цьому.

Парадоксальним чином конкуренція всередині науки, в тому числі за авторитет, не веде її до саморуйнування. Навпаки конфлікти, що виникають в результаті цього суперництва, забезпечують нові стимули для прогресивних змін в професійній сфері, а окремі вчені і наукові інститути, переслідуючи свої власні інтереси, в той же час об'єктивно сприяють розвитку своїх дисциплін. У цьому сенсі наука як система організована надзвичайно розумно. Руйнівні для іншої сфери процеси боротьби за виживання і відтворення в науці працюють на її самозбереження і подальший розвиток.

Наука, як і будь-яка складна система, передбачає наявність феномена влади в структурі своєї саморегуляції, а також системи норм (законів, стандартів, принципів), що забезпечують цю саморегуляцію. Але в силу творчої сутності науки не всяка форма влади їй іманентно властива, а тільки та, що, завдяки своїм сутнісним характеристикам, визначає широку амплітуду для науково-пізнавальної діяльності. Подібними характеристиками володіє авторитет (загальновизнаність, компетентність, неформальність, добровільність, взаємна довіра, доступність критиці), що і зумовлює його в якості адекватної науці форми влади.

Варто оглянути різні еволюційно-епістемологічні концепції розвитку науки в проєкції на можливість побудови оновленої інтегративної моделі пізнання соціального життя. Нормативність процесу пізнання розуміється ученими як особливість самого цього процесу, який визначається не тільки безпосереднім зв'язком людини з навколишнім світом, але і опосередкованими генетичними, вродженими, спадкоємними, тривалими в просторі і часі соціокультурними зв'язками, які чинять значний вплив на цей процес і багато в чому його формують. Проблема нормативності (дихотомії конвенційного і апіорного) як однієї зі сторін пізнавального процесу в неявній і явній формах мала місце на всіх етапах становлення і розвитку епістемології. У виниклій в минулому столітті синтетичній теорії еволюції вроджені когнітивні, пізнавальні здібності людини розглядаються не тільки як якась фенотипічна ознака, схильна до дії механізмів природного відбору, але і як ознака, що її формує цей

процес. З цієї точки зору, будь-які живі істоти забезпечені системою вроджених, апріорних когнітивних структур. Людська свідомість також розглядається як «пізнавальний орган», спочатку містить «вроджені ідеї», апріорні когнітивні структури, що визначають правила мислення. Саме життя, з позицій еволюційної епістемології, розглядається як пізнавальний процес, а її виникнення збігається із формуванням структур, яким властива здатність отримувати і накопичувати інформацію. В силу цього модель еволюції і самоорганізації складних систем можливо і необхідно застосовувати до пізнавальної діяльності людини, а пізнання розглядати не тільки як процес поступового розширення і поглиблення наших знань, а як еволюцію когнітивної системи людини [37].

У зв'язку з викладеним вище, питання про витоки нормативності наукового методу представляється одним з ключових. Напрямок досліджень в цій сфері досить чітко визначено в працях видних представників еволюційно-епістемологічного напрямку. Однією з основних труднощів еволюційної епістемології автори вважають проблему пояснення єдності двох протилежних за своєю спрямованістю процесів: спадковість і мінливість, сталості ознак і їх мутацій, «завзятості» та «проліферації», збереження старого і появи нового.

Як одна зі спроб раціональної реконструкції розвитку науки згадаємо про метод проб і помилок (припущень і спростувань), запропонований К. Поппером як універсальний методологічний принцип, що визначає розвиток науки. Сучасники авторами робиться висновок про неадекватність цієї концепції реальному стану справ в науці і принципову неможливість на її основі раціональної реконструкції науково-пізнавального процесу. Ця неповнота визначається селективною сутністю будь-якої усвідомленої пізнавальної діяльності. Особливо наголошується значимість селекції як основного принципу, що пронизує всі сфери наукового пізнання. Незалежно від того, чи закладені були правила мислення генетично, чи набуті в процесі еволюції, ясно, що на якомусь етапі людина «навчилася» не просто наслідувати їх і «випадково» покращувати, а покращувати свідомо, винаходити, і це – один із

проявів екзосоматичної еволюції. Природність, що притаманна біологічній еволюції, з пізнавального процесу все більш витісняється, а наука – його логічний етап. Саме в науці знайшла своє втілення ідея Е. Маха про «економію мислення» як адаптивну, біологічну форму принципу найменшої дії в якості успішної пізнавальної стратегії. Подальший розвиток цієї форми діяльності йде по шляху посилення селективних тенденцій, один із проявів чого – все більш спеціальний і прикладний характер досліджень.

Пошук істини як основоположний принцип наукової раціональності нині перестав діяти. Зате продовжують діяти дарвінівські принципи виживання і відтворення, причому в найширшому контексті. Критерії раціональності, в тому числі її наукової різновиди, також тісно пов'язані з цими принципами і вимагають нового осмислення з використанням усього наявного арсеналу різноманітних знань про природу і про людину. Тут зазначимо про сучасність, перспективність і потенційну плідність дослідницької програми, запропонованої С. Тулміним і спрямованої на розуміння еволюції людського пізнання (див. розділ 2), а також підкреслимо загальну евристичну цінність еволюційних ідей в додатку їх до епістемологічних досліджень з метою побудови інтегративної епістемологічної парадигми.

Висновки до розділу 1

Підводячи попередні підсумки, варто зазначити, що наука є цитаделлю раціональності тільки в своїх результатах і тільки в принципі. Іншими словами, раціональність властива науці не стільки в її статичності, скільки в її динаміці. Тому, розвиваючись, наука як процес формує для себе нові форми раціональності. Насправді, раціональність є іманентно притаманною науковій діяльності культурно-історичного формування, а діяльність, яка претендує на статус раціональної, повинна відповідати деяким вимогам і з позиції науки, і з

точки зору самої раціональності, і, нарешті, з точки зору здорового глузду в його соціокультурній складовій.

Наука класичного типу була народжена в Новий час зусиллями великих філософських наук. Вихідним положенням став раціональний принцип віри в можливість людського розуму. Однак у процесі своєї трансформації, що виникає на тлі перетворення наук у потужну виробничу силу та професіоналізацію занять наукою, цей принцип переродився в ідеї наукової раціональності. Раціоналізм поступився місцем науково-дослідницькому, домінуючому в науці до сучасного часу. Людське мислення ми інтерпретуємо як біологічну функцію, в процесі еволюції набуваємо здатності до упорядкування, до обладнання необхідних для існування та відтворення власних ресурсів, переважання селективного за своєю функцією пізнання.

Наука представляє собою вид діяльності, де обмежені норми та правила, і в цьому сенсі наука може бути перетвореною на раціональний аналіз. У цей час вона є сферою діяльності людей, що, безумовно, визначає її людиновимірність, а, значить, не піддається повній раціоналізації. Еволюційні ідеї, що взяті та утверджені в біології та основоположні на них відомі принципи представляють на сьогоднішній день не тільки наукову, але і філософську цінність. У якості складових інтегральної метафізичної дослідницької програми вони можуть стати підґрунтям оновленої епістемологічної моделі пізнання людського життя.

Сучасне складне завдання – повернути в наукове дослідження справжню людину не з її антропометричними кількісними параметрами, а з усім багатством її унікальних якісних властивостей – наявністю волі і бажань, мотивів і звичок, цінностей і цілей, помилок і осяянь, і багато чого іншого, властивого тільки людині, в тому числі людині-вченому. Наука влаштована так, що в ній звичайне протистояння традиційного і нового не руйнівне, а, навпаки, продуктивне. Видиме протиріччя наукової традиції як явища за визначенням консервативного і нових елементів знання як явища прогресивного вирішується, якщо врахувати, що все нове завжди має свої підстави, а підстави ці знаходяться всередині самої традиції. Нерідко новації народжуються саме з

позитивної критики традиції, і ніякого протиріччя тут немає, інакше новації в науці взагалі були б неможливі або, в крайньому разі, ускладнені настільки, що наука ніколи не добилася б своїх успіхів, а, значить, і того статусу, який вона собі завоювала завдяки цій успішності.

РОЗДІЛ 2

СТРАТЕГІЇ ПІЗНАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ ТИПУ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

2.1. Наукова раціональність як епістемологічна проблема

Вивчення наукової раціональності є одним з найбільш значущих напрямків у сучасній епістемології і філософії науки. Її значущість визначається тим, що в ній поєднуються теоретико-пізнавальні, соціально-культурні та філософсько-антропологічні проблеми, які займають думки науковців, котрі розмірковують про долю людської цивілізації. Досліджуються як надії, так і побоювання що пов'язані з прогресом науки і техніки, а також питання про суперечливість цілей і цінностей сучасної цивілізації, суперечність результатів тієї діяльності, яка, здавалося б, цілком контролюється людським розумом. Саме в зв'язку з цим виникає потреба в комплексному дослідженні цієї теми в наш час більше, ніж у минулому.

Наукова раціональність – це особливий тип раціональності, що властивий науці як особливим чином організованій системі пізнавальної діяльності. Саме той факт, що наука є визнаним носієм раціональності, дає можливість досліджувати раціональність тими засобами, які є в розпорядженні не тільки філософії, але й всіх дисциплін, які так чи інакше відносяться до науки як до свого об'єкту. Однак висновки таких комплексних досліджень повинні бути узагальнені саме соціальною наукою, оскільки вони мають світоглядне значення.

Раціоналістичний світогляд в даний час піддається критиці, масштаби і наслідки якої не варто недооцінювати. Раціоналізм ставиться під сумнів як модельний зразок організації суспільства і основних сфер людської практики,

людської поведінки, як сукупність ідеалів і цінностей. Парадоксом сучасної соціокультури можна вважати той факт, що генераторами інвектив раціоналізму і наукової раціональності виступають не тільки супротивники науки, ірраціоналісти і демагоги, але й вчені, які мислять цілком реалістично і раціонально. Вони вказують на небезпеку гіпертрофії раціонального у всіх життєво важливих сферах людського буття, яка перетворює людину на елемент техніко-виробничих і соціально-організаційних систем, що володіють власною «раціональністю», яка, однак, суперечить розумним очікуванням і потребам людей. Ця самокритика Розуму, безумовно корисна і необхідна, проте часто перехлюпує через край, що сприяє регенерації архаїчних форм свідомості, зростання світоглядного песимізму і нігілізму.

Раціоналізм зобов'язаний відповісти на виклики сьогодення. Недостатньо, якщо ця відповідь матиме оборонний характер, коли вказується, що надмір чи дефіцит раціональності є кінцевою причиною основних загроз сучасному людству. Необхідно переосмислити саму раціональність, повернути цьому поняттю його культурну і ціннісну значимість, його світоглядну привабливість. «Критичний раціоналізм» акцентує увагу на здатності розуму виправляти будь-які помилки і виступати основою «відкритого суспільства». Неораціоналізм виступає за реформування раціоналізму в дусі вимог сучасної науки і техніки, за інтеграцію фундаментальних наукових методів і зміну стратегій наукового пізнання в сторону понятійного конструювання реальності, залучення продуктивної уяви, творчої інтуїції, метафізичних інсайтів. Нині висувуються проекти нової парадигми раціоналізму, в якій принципи раціональності поєднуються із гуманістичними, релігійними та естетичними орієнтирами людської діяльності. Створюються гуманістичні маніфести, які показують перспективне бачення людської історії крізь призму раціоналістичного світогляду [1; 11; 16; 20; 23; 28; 30; 39; 56-72].

Однак цю роботу не можна визнати завершеною. По-перше, вона часто спирається на нез'ясовані поняття. Говорячи про «раціональності» часто мають на увазі лише якісь її окремі форми. Наприклад, критикуючи надмірну

раціональність умонастроїв і життєвих орієнтацій, мають на увазі примітивний сенс раціональності як переважання сухого розрахунку і прагнення до вигоди. Протиставляють раціональність і творчу свободу, розуміючи раціональність лише як неухильне виконання певних правил. Ясність і строгість думки змішують із педантизмом. Розводять в різні боки розум і почуття, як ніби це ворогуючі між собою сторони духовності. У міркуваннях про наукову раціональність змішується раціональність і логічність, методи і поняття, що застосовуються вченими в дослідницьких процесах, з методами і поняттями, які застосовуються на метанауковому рівні для аналізу і розуміння того, чому вчені застосовують чи змінюють свої методи і поняття. По-друге, поняття раціональності слабо поєднується із іншими світоглядними ідеями, іноді виступаючи в ролі стороннього включення в загальну їх структуру. Тому дослідження наукової раціональності не завжди пов'язані з суто філософською картиною світу.

Тема раціональності проблематизує практично всі сфери, які охоплюються критичним мисленням. Поняття «наукової раціональності» виглядає як специфікація поняття «раціональність», але його дослідження мають відносну автономність. Це викликане тим, що їх об'єктом є наука в найширших своїх аспектах. У багатьох випадках дослідники шукають відповідь на питання про те, що таке наукова раціональність, вивчаючи структуру наукового знання, способи його отримання і організації, методи наукової діяльності, процеси наукової комунікації, динаміку змін наукового знання. Але філософські уявлення про раціональність безсумнівно впливають на ці пошуки.

Так, класичні роботи М. Вебера, в яких раціоналістична методологічна установка в економічній соціології протистоїть впливу ідей «філософії життя», а також інших філософських течій в руслі антираціоналізму, істотно перегукувалися з основними напрямками в філософії науки. Подібно до того, як поняття «цілераціональності» поставало в його методології як ідеалізація («ідеальний тип») реальної людської поведінки, застосування понять «верифікації» або «фальсифікації», які виступали в ролі критеріїв наукової

раціональності в неопозитивістських і критико-раціоналістичних концепціях, могло бути прочитане як ідеалізація реальної поведінки вчених в дослідницьких ситуаціях.

У філософсько-світоглядних контекстах поняття «раціональність» у більшості випадків використовувалося як самоочевидне. Дискусійними були питання про можливість застосування цього поняття до тих чи інших об'єктів, а також ціннісна позиція по відношенню до цієї застосовності. Наприклад, філософи Львівсько-Варшавської школи (К. Твардовський, Я. Лукасевич, Т. Котарбинський) виступали за раціональність як домінуючу цінність не тільки науки, а й освіти, виховання, моралі, сфер мовної комунікації, політичного і економічного впливу, протиставляючи свою позицію філософському ірраціоналізму. В соціально-політичній концепції Ю. Габермаса рівень раціональності громадських структур і людської поведінки є найважливішим індикатором відповідності між суспільним устроєм і основними сенсами життєвого світу людини. У той же час раціональність є мішенню для сучасних критиків проєкту Просвітництва (М. Хоркгаймер, Т. Адорно та ін.). Ставлення до раціональності було і залишається вододілом між «сциєнтистською» і «антисциєнтистською» течіями у філософії і культурології, раціоналістично і антираціоналістично зорієнтованими соціальними і політичними теоріями [26].

У філософії і методології науки проблема наукової раціональності тривалий час мала форму «проблеми демаркації» (К. Поппер). «Логічний емпіризм» (О. Нейрат, М. Шлік, Р. Карнап, Г. Рейхенбах) фактично ототожнював наукову раціональність із застосуванням принципу верифікованості як критерію «демаркації» і методів емпіричної науки в поєднанні з логіко-аналітичними методами в сфері аналізу структури наукового знання. «Критичними раціоналістами» (К. Поппер, Дж. Агасі, Дж. Воткінс, Х. Альберт, Х. Шпінер) акцент в дослідженнях наукової раціональності був перенесений на сферу поведінки вченого в дослідницьких ситуаціях. Це спричиняло підвищення інтересу методологів до історії науки. Результати

історично-наукового аналізу (А. Койре, Т. Кун, Ф. Єйтс, Е. Мецжер, Дж. Холтон) в поєднанні з висновками соціології знання і соціології науки (М. Шелер, К. Мангейм, Л. Флек, Ф. Знанецький, Д. Блур, Б. Латур) вели до перегляду співвідношення між нормативними і дескриптивними теоріями наукової раціональності, а потім і до відмови від самої ідеї демаркаціонізму [29].

Нині тема наукової раціональності досліджується в різних аспектах і напрямках. У логічному і логіко-семантичному аспектах в рамках логіки і методології науки ведуться роботи по дослідженню структури мови науки, проблем співвідношення емпіричного і теоретичного рівнів знання, структури наукових теорій, типів наукових доказів і аргументації, типів логічного висновку, методології дедуктивних наук, процедур пояснення і передбачення, з аналізу правдоподібних міркувань, ролі формалізації і аксіоматизації систем наукового знання, проблем класифікації і типології. В рамках епістемології наукова раціональність досліджується як одне з центральних понять, яке характеризує наукове пізнання, його специфіку, закономірності, історичні форми й типи, взаємозв'язку з позанауковими формами пізнавальної та практичної діяльності. Для сучасної теорії пізнання характерний відхід від класичного наукоцентризму, межі між науковою раціональністю та іншими формами раціональності визнаються динамічними, а сама наукова раціональність розглядається в її історичному розвитку. В культурологічному і соціально-філософському аспектах досліджуються проблеми співвідношення наукової раціональності і наукової етики, проблеми раціональної організації наукових досліджень, місце і роль наукової раціональності в культурі, проблема впливу наукової раціональності на характер і зміст сучасного світу.

2.2. Еволюція дослідницьких стратегій пізнання раціональності

Тема наукової раціональності, як вона досліджувалася в минулому столітті, багато в чому пов'язана з наростанням антисціентистських настроїв, посиленням історико-культурного релятивізму, відступом від класичних ідеалів раціональності. Проблема виникла не стільки як продукт аналізу раціональності самої по собі, скільки як наслідок деякого розчарування і нездійснених надій. Ця проблема не стільки логічна або гносеологічна, скільки соціально-психологічна і емоційна. Поняття «раціональність» протягом тривалого часу (відлік якого потрібно вести від Сократа і Платона) було перевантажене позитивно-ціннісними конотаціями. Коли запас позитивних асоціацій виснажився в силу відомих історико-культурних трансформацій, «раціональність» виявилася «псевдопредметом», щодо якого доречні лише переживання ціннісного характеру. Неможливо встановити методологічні нормативи раціональності, і хоча пошуки не припиняються (підтримувані емоційно забарвленою вірою в її існування), як розвиток самої науки, так і методологічна рефлексія показують їх безплідність і безперспективність.

Порівняємо ці думки, які можна вважати типовими. Рух навколо проблеми раціональності в сучасній методологічній літературі викликаний емоційним сум'яттям і кризою ціннісних орієнтацій. Учені, звертаючись до методологічної сторони справи, приходять до різних висновків. Для одних поняття раціональності має точні межі, які може встановити методологічний аналіз. Саме через недостатність такого аналізу, через те, що він йде в бік від методології і прихиляється, приміром, до соціальної психології, виникає плутанина, яка резонує із загальним зростанням недовіри до методологічних досліджень, з посиленням «методологічного нігілізму» і «песимізму». Навпаки, точність і послідовність аналізу, який головно повинен встановити межі,

всередині яких можна осмислено говорити про «наукову раціональність», могли б стати достатніми для прийняття єдиного спрямування.

Інші, відмовляючись від методологічного аналізу поняття раціональності, пропонують замінити його у всіх відповідних дискурсах на більш ясні еквіваленти (наприклад, на поняття «доцільності» або «логічної узгодженості»), щодо яких методологічний аналіз і доречний, і перспективний. Від цієї заміни, вважають прихильники цієї позиції, виграють усі. Адже замість сумнівних понять, тягнуть за собою філософську архаїку і породжують нездійсненні надії, необхідно перейти до понять, що допускають по відношенню до себе опис і пояснення, базисом для яких стануть методи соціології, соціальної психології, соціолінгвістики, а також традиційні для методології науки логічні і семантичні методи. Важливо, що при цьому на перший план виходять методи дескриптивного плану, а це в свою чергу породжує неминучий плюралізм описів і пояснень. Іншими словами, під рубрикою «раціональність» починають виступати конкретні, дискурсивно залежні об'єкти, кожен з яких може отримати своє власне найменування. А це веде до знезмістовлення суперечок про поняття «раціональність».

Раціональність – це тема різноманітних досліджень. Відповідно, наукова раціональність – тема філософських досліджень, що відносяться до науки. Термін «тема» введений в методологію історії науки Дж. Холтоном, який означив певний вибір гіпотез і логічних висновків, за допомогою якого вчений обмежує діапазон своїх досліджень, і який разом з тим дає йому значну свободу в рамках цього діапазону (наприклад, дозволяє вдаватися до теоретичних конструктів, філософських узагальнень і гіпотез). Цей термін застосовний і в епістемології, зокрема, для позначення деяких ключових напрямків, розробка яких пов'язана із залученням основних її понять, які мають при цьому методологічний сенс (наприклад, поняття «істина», «факт», «теорія», «раціональність», «критика» та ін.). Тема – поняття досить ясне інтуїтивно і в той же час широкі, щоб бути засобом занурення методологічної проблематики в контекст світогляду. Виходячи з цього, «раціональність» розглядається як

одна з ключових тем, характер розробки якої визначається світоглядним змістом епістемологічних концепцій. Проблема полягає в з'ясуванні сенсу «раціональності» як предикації (буття, дії, відносини, цілі тощо). Уже при загальній постановці проблема «розгалужується», набуваючи різних форм і аспектів [40].

Логоцентрична парадигма європейської філософії, що склалася в античності і досягла найбільш завершеної форми в класичному раціоналізмі, опирається на переконання в абсолютності і незмінності законів Вселенського Розуму, які осягаються людиною і залучаються в неповторну духовну оболонку. Найбільш ясними і очевидними з цих законів антична філософська класика визнавала закони логіки, які, за Аристотелем, є фундаментальними принципами буття і мислення. Від цього бере початок тенденція зрівнювати «раціональність» і «логічність»: все, що відповідає законам логіки, раціональне, то, що не відповідає цим законам, нераціональне, те, що суперечить логіці, ірраціональне. Але «раціональність» і «логічність» – не синоніми. Це легко виявляється, коли мовиться про «наукову раціональність». Наука здавна вважалася зразком раціональності. Якщо вважати, що все логічне раціональне і все раціональне логічне, то в застосуванні до науки це буде звучати: «все логічне наукове, все наукове логічне». Непереконливість такого ототожнення очевидна. Досить навести характерний приклад з історії науки. Модель атома, запропонована Е. Резерфордом (атом є щось подібне на «планетарну систему» з електронами, що обертаються навколо свого «сонця» – позитивно зарядженого ядра), виходила з факту фізичної стійкості атома, який суперечив електромагнітної теорії Максвелла – Лоренца, згідно з якою така система повинна швидко руйнуватися через втрату енергії випромінювання. Ця модель була внутрішньо суперечливою, отже, нелогічною. Резерфорд запропонував використовувати в науці щось зовсім ненаукове. Звичайно, подальший розвиток атомної фізики йшов шляхом усунення вихідної суперечності, укладеної в моделі Резерфорда, але не було б цього протиріччя – не було б і шляхів до його усунення, не було б сучасної фізики.

Нетотожність логіки і раціональності бачимо і тоді, коли ми намагаємося відповісти на запитання про підстави логіки. Ми хочемо, щоб ці підстави були раціональними. Однак вони не можуть бути логічними – адже це означало б, що логіка сама себе обґрунтовує, тобто порушує свій власний закон, за яким заборонено рух обґрунтування по колу. Тут пропонувалися різні виходи. Так, К. Айдукевич пропонував бачити в логіці не інструмент аналізу мови науки (як стверджували учасники Віденського гуртка), а частину самого наукового знання. З методологічного допущення, що зв'язує розуміння логічних правил з досвідом, слідував «плюралізм» логічних систем. Учений спирався на ідеї, за якими вибір логічної системи може залежати від предметної області чи сфери, до якої відносяться висловлювання тієї чи іншої наукової дисципліни [46].

При спробах емпіричного обґрунтування логіки виникає питання про те, чи є це обґрунтування раціональним. Якщо застосування тієї чи іншої логіки залежить від предметної області чи сфери, щодо якої робляться логічні висновки науки, то характер наукової раціональності набуває фатальної множинності. Себто наукових раціональностей виявляється стільки, скільки предметних областей чи сфер охоплюється емпіричним дослідженням і теоретичним осмисленням. При цьому не можна стверджувати, що всі ці раціональності сумісні. А якщо так, то можливі несумісні раціональності – висновок, який ставить під сумнів філософську значимість поняття раціональності.

Інший вихід із зазначеної проблеми намічено традицією, що йде від Аристотеля. Згідно з цією традицією, закони логіки одночасно є і законами буття. Але це означає, що ані логіка, ані онтологіка не обґрунтовуються взаємно, а тільки схожі між собою. І Аристотель визнавав це, стверджуючи, що у теоретичного знання повинні бути «начала» (принципи), достовірні «самі по собі», а не через інші начала. Ідеал раціональності, вироблений класичним раціоналізмом, охоплює безліч характеристик. У цьому сенсі ідеальна раціональність – це співволодіння з Абсолютним Розумом. Однак «людська раціональність», зрозуміло, не збігається з цим ідеалом. Тому для її опису

обирають ті її властивості, які покладаються істотними. Залежно від цього вибору, що має історично і культурно зумовлений характер, «раціональність» постає в різних формах. Звідси – можливість історичних типологій раціональності (антична, середньовічна раціональності, наукова раціональність Нового часу, «некласична» раціональність науки першої половини XX століття і т. ін.). Звідси – висхідне до середньовіччя і увінчане в філософії І. Канта розрізнення «розсудку» і «розуму» (відповідно, розсудкової і розумової раціональності).

Таким чином, відповідь на запитання, що таке раціональність, залежить від того, які її характеристики покладаються істотними. Іншими словами, якщо під вибором істотних характеристик розуміти певний спосіб моделювання поняття «раціональність», то поняття «наукової раціональності» може розглядатися як певний клас моделей раціональності, спосіб побудови яких залежить від того, що розуміється під «науковістю». Тоді суперечки навколо «наукової раціональності» можна представити як обговорення того, які ознаки науки (як пізнавальної діяльності і сукупності її результатів) є визначальними. Саме таке розуміння лягло в основу «проблеми демаркації», яка займала філософію і методологію науки протягом XX століття. По суті, формулювання цієї проблеми, дане К. Поппером, допускає реінтерпретацію: «проблема полягає в тому, щоб вказати точні межі наукової раціональності».

Історично склалося так, що для вирішення цієї проблеми були висунуті дві основні стратегії. Перша – абсолютизм – складалася в пошуку універсальних, незмінних і абсолютних критеріїв «демаркації» (або ж критеріїв наукової раціональності). Друга – релятивізм – у відмові від таких пошуків як безперспективних і у визнанні, що сфера наукової раціональності може бути окреслена по-різному, в залежності від множинних, в тому числі зовнішніх по відношенню до раціональних рухів наукової думки, детермінацій (соціальних, культурних, історичних); кордони науки умовні і визначаються конвенціями наукових співтовариств.

2.3. Межі наукової раціональності за концепціями К. Поппера, Т. Куна, І. Лакатоша та С. Тулміна

Будь-яка психологічна теорія, яка покладена в основу концепції раціональності, виявляється перед вибором: або вдатися для оцінки своїх узагальнень до «трансцендентальної» концепції раціональності, або погодитися з непереборною плюралістичністю цих узагальнень і, отже, визнати множинність раціональностей. Перший шлях заперечує саму ідею «натуралізованої епістемології», другий шлях веде до релятивізму. Суть «критичного раціоналізму» К. Поппера [37] зводиться до сентенції про те, що межі науки повинні збігатися з кордонами раціонального критицизму. Це означає, що «проблема демаркації» могла б знайти вирішення, якби вдалося визначити непорушні принципи раціональної критики в науці. Однак спроби такого визначення (фальсифікаціонізм, за формулюванням І. Лакатоша) були безуспішними. Горезвісна «непорушність» означала б виведення самих цих принципів з-під критики, що суперечило б критицизькому розумінню наукової раціональності. Підвалини раціональності самі мають потребу в опорі. Якщо шукати цю опору всередині самої раціональності, логічного кола не уникнути. Тому передумовою раціональної критичної дискусії слід вважати не наявність абсолютних і обов'язкових критеріїв, а готовність учасників визнати над собою владу розуму. Це означає, що ситуація раціональної дискусії виникає як конвенція і надалі підтримується традицією.

Критичний раціоналізм несе в собі загальне протиріччя між вимогою будувати теорію наукової раціональності на фундаменті ідеальних критеріїв науковості, з одного боку, і розбіжністю ідеалів раціональності з реальною історією науки, реальної комунікацією вчених в процесах наукового дослідження. К. Поппер схилився до «абсолютизму» в пошуках виходу з цього

протиріччя [37]. Цінність ідеалу наукової раціональності в його очах набагато перевищувала значимість посилок на «реальність» наукової практики. Але це переводило проблему в план ціннісних уподобань, де у сторін спору немає вирішальних переваг. Саме в цьому моменті методологія К. Поппера стала мішенню для критики релятивістів.

Розрізнення між «нормальною» і «революційною» наукою, зроблені Т. Куном [23], торкалися суті проблеми: «що таке наукова раціональність, яку роль вона відіграє в розвитку і зростанні наукового знання, що поєднує і що роз'єднує наукове співтовариство». Він розрізняв два типи критики. Раціональна критика має місце тоді, коли ставляться під сумнів дії або компетенція вченого, але не засновки його діяльності. Нераціональна критика – це те, що виникає тільки в моменти кризи, коли основи відповідної області виявляються під загрозою. Тому раціональність зв'язується з критикою першого роду, а отже, з рішеннями наукового співтовариства. Головно лідерів, невеликої групи експертів, які нав'язують своє розуміння раціональності – через систему професійної підготовки і навчання – іншим членам наукового співтовариства. Але якщо так, то переходи від одних «парадигм» до інших не мають раціонального (або краще сказати, метараціонального) пояснення. Цей висновок викликав протести тих, хто вірив і вірить в об'єктивну логіку і прогрес наукового знання.

Згідно Т. Кунові [23], науковий процес – це конкурентна боротьба наукових співтовариств за право виступати від імені наукової раціональності. Звідси соціально-гуманітарна та історико-культурна зумовленість критеріїв раціональності. Остання уміщається в ряду особливостей конкретних культурних епох. «Відкрите суспільство» учених втрачає свою ідеальну природу, яку їй приписував «критичний раціоналізм», і стає поняттям, котре узагальнює реальні умови існування і зростання науки. Ці умови такі, що раціональність обґрунтовується не універсальними та історично безумовними критеріями, а успіхами в науково-дослідницькій діяльності. Успіх же вимірюється не наближенням до істини (за Т. Куном, поняття істини може

взагалі бути виключене із сфери опису науково-дослідного процесу [23]), а кількістю і якістю вирішень «головоломок», зниженням числа «аномалій», ефективністю «дисциплінарної матриці», тобто вигідним в порівнянні з конкурентами співвідношенням витрачених зусиль і досягнутих результатів. Кунівський образ науки і наукової діяльності став реакцією на слабкості (в першу чергу – на протиріччя між нормативною методологією науки і історією науки) абсолютистських концепцій раціональності.

Будь-яка теорія наукової раціональності зобов'язана співвідносити свої висновки з реальною історією науки, інакше вона в кращому випадку марна. Абсолютистське трактування наукової раціональності (у версії «догматичного фальсифікаціонізму») вимагало, наприклад, відкидання наукових теорій, які зіштовхнулися з досвідченими спростуваннями. Однак реальна історія науки дає численні приклади того, як вчені не відкидають продуктивну теорію, якщо знаходять спростовуючі інстанції, а рятують її за допомогою гіпотез *ad hoc* чи іншими способами. В кінцевому рахунку, як показав І. Лакатош [24-25], ніяка теорія принципово не спростовна (оскільки спростовує «контрприклад» може бути відповідним чином переінтерпретована), і значить, відповідно до попперівського критерію фальсифікації, не є науковою. Безглуздість такого висновку свідчить про непридатність відповідної теорії наукової раціональності. І. Лакатош у своїй концепції «витонченого фальсифікаціонізму» зробив спробу так поліпшити методологічну концепцію К. Поппера, щоб вона максимально відповідала реальній історії науки, але при цьому залишалася саме теорією наукової раціональності, що відповідає на питання: «якою мірою історичний розвиток наукового знання відповідає вимогам раціональної методології». У цій концепції наукова раціональність проявляє себе в становленні, зростанні і зміні науково-дослідних програм. Вона виражається критерієм: «раціонально діє той дослідник, який обирає оптимальну стратегію для зростання емпіричного знання; будь-яка інша орієнтація нераціональна або ірраціональна» [24-25].

Завдання методології науково-дослідницьких програм в тому, щоб максимально наблизити теоретичні уявлення про наукової раціональності до реальної історії науки. Коли критерії наукової раціональності застосовуються до процесів реальної наукової історії, відбувається обопільна критика: з одного боку, схема раціональної реконструкції виявляється занадто тісною, вузькою, залишає за своїми рамками безліч фактів, подій, мотивів, що мали безсумнівне значення для розвитку наукової думки. З іншого боку, історія науки, розглянута крізь призму цієї схеми, виглядає нераціональною саме в тих своїх моментах, які саме й мають ці значення.

Згідно з критерієм раціональності, виведеному з методології І. Лакатоша [24], прогресивний розвиток науково-дослідницької програми забезпечується збільшенням емпіричного змісту нової теорії в порівнянні з її попередницями. Це означає, що нова теорія повинна мати більшу здатність передбачати нові, раніше невідомі факти в поєднанні з емпіричним підтвердженням цих фактів. Якщо ж нова теорія справляється з цими завданнями не краще, а часом навіть гірше старої, то її введення не є прогресивною зміною у науці і не відповідає критерію раціональності. Але в науці часто відбуваються саме такі зміни, причому немає сумнівів, що тільки завдяки їм і відбуваються революційні прориви до нового знання.

Наприклад, теорія Коперника вирішувала багато емпіричних проблем тодішньої астрономії гірше теорії Птолемея. Астрономічна концепція Кеплера дозволяла пояснити деякі важливі факти і вирішити проблеми, що виникли в коперниковій картині Сонячної системи, проте і вона значно поступалася в точності, а головне, в послідовності пояснень птолемеївської теорії. Крім того, пояснення багатьох явищ в теорії Кеплера було пов'язане не з науково-емпіричними, а з метафізичними і теологічними передумовами (інакше кажучи, «жорстке ядро» його науково-дослідницької програми було надзвичайно «засмічене» ненауковими положеннями). К. Г'юбнер відзначає в зв'язку з цим, що Кеплерові довелося б зректися своєї теорії, якби він дотримувався критерію наукової раціональності І. Лакатоша.

Але якщо визнати, що історія науки, через які манівці з точки зору прийнятих схем наукової раціональності вона не йшла, завжди повинна розглядатися як історія наукової раціональності, саме поняття наукової раціональності стає чимось релятивним, а за великим рахунком – і непотрібним. І. Лакатош [24], будучи переконаним раціоналістом, розумів цю небезпеку і прагнув захистити теорію наукової раціональності від надмірного впливу на неї історичного підходу. Він пропонував розрізняти «внутрішню» і «зовнішню» історію науки. Перша повинна укладатися в схеми «раціональної реконструкції» і виглядати в кінцевому підсумку цілком раціональною, а друга повинна бути винесена на поля підручників з історії науки, де і буде сказано, як реальна наука діяла в своїй історії, що має, однак, хвилювати не методологів, а істориків. Методолог же повинен ставитися до історії науки не як до резервуару різних форм і типів раціональності, а подібно приборкувачеві, що змушує прекрасну, але дику тварина виконувати його команди. При цьому у глядача повинна бути ілюзія, що виконання команд відображає природну сутність цієї тварини. І. Лакатош противився релятивізму і всіляко відхрещувався від нього. Але логіка його ідей вела до неминучого висновку про те, що теорія наукової раціональності повинна стати більш гнучкою, вона повинна враховувати уроки історії науки. Інакше ніяка «витонченість» немає достатньої сили, щоб уникнути протиріч і суперечностей між абсолютистськими і релятивістськими мотивами всередині цієї теорії.

Наукова раціональність за своєю природою історична – ця ідея є центральною в «еволюційній» моделі розвитку наукового знання, запропонованої С. Тулміним. Стандарти раціональності («матриці розуміння» або «ідеали природного порядку») проходять випробування на «виживання» в «інтелектуальному середовищі» через механізми селекції (аналогія зі схемами відбору, які працюють в біологічній еволюції). Вони адаптуються до зміни наукового знання, а елементи останнього також піддаються відбору під впливом домінуючих стандартів раціональності. Весь цей процес взаємного пристосування протікає в полі впливів соціально-генеруються факторів. У цій

концепції формально дотримано принцип спадкоємності в розвитку наукового знання, що, як вважав С. Тулмін, дозволяє уникнути релятивізму. Однак, І. Лакатош вважав, що схожість між концепціями Куна і Тулміна значніша, ніж відмінність, адже принципи раціональної оцінки наукових досліджень ставляться в залежність від думок і переконань наукової еліти, що і веде до релятивізму і суб'єктивізму.

С. Тулмін, Т. Кун, І. Лакатош та К. Поппер прийшли до історії науки як до «пробного каменя» методологічної концепції. Але дистанції, пройдені ними, що не були рівними [23-25; 37]. Кун, зустрічаючи розбіжність між нормативними концепціями наукової раціональності і історичними спостереженнями, віддавав перевагу останнім і визнавав неминучість і плідність історичних змін критеріїв раціональності в науці. Лакатош зупинявся на півдорозі, побоюючись, що подальший рух небезпечний: вірність історії науки обернеться втратою теорії раціональності. Тулмін не хотів зупинятися в цьому русі, але і не хотів, щоб його дорікнули в зраді раціональності. Тому, зробив висновок, що рух до історії науки має спрямовуватися іншою, більш гнучкою теорією раціональності, яку він намагався побудувати як теорію «людського розуміння».

Центральна проблема цієї теорії – на яких підставах люди, переконані в мінливості «матриць» (стандартів) людського розуміння, все ж приймають раціональні рішення і діють відповідно до них в певні відрізки історичного часу. Відповідь на це питання привела б до зреалізації програми філософської антропології, в основу якої покладена феноменологія знання. Однак ця програма не була виконана, оскільки не було вирішене основне протиріччя: намагаючись відповісти на питання, що таке наукова раціональність, філософи звертаються до вивчення діяльності вчених, але в той же час судять про цю діяльність, спираючись на апріорні критерії раціональності. На думку С. Тулміна, розв'язати цю суперечність можна, піддавши ревізії класичну епістемологію. Раціоналізм повинен відкинути претензії знання на істинність, але посилити дію принципу сумніву. Закріплення «ідеалів природного

порядку» в якості стандартів раціональності відбувається не тому, що ці ідеали «істинні», а тому, що так складається «мовна гра» в науці. В «третій світ» Поппера він пропонував включити не тільки ідеї (проблеми та їх вирішення), але і практичні дії вчених, які засвоюють, що розділяють і транслюють ці ідеї. Але включення практики в світ вічних і незмінних сутностей означає кінець вічності і зміна незмінності. Єдиним путівником в цьому світі стає «ультра-картезіанський сумнів»: гра пізнання нескінченна і самоцінна, будь-який сьогоdnішній результат може бути змінений завтра, але навіть це не можна стверджувати з безсумнівною впевненістю. Ціною «гнучкості» теорії наукової раціональності виявляється втрата об'єкта цієї теорії.

2.4. Стратегії системного моделювання наукової раціональності сучасного соціуму

У методології науки постмодернізм є прямою спадщиною прагматизму, історизму, а також перегукується з методологічним анархізмом. Це спадщина резонує в більш загальному світоглядному контексті. Р. Рорті відмовляється бачити в термінах «раціональність», «істина», «об'єктивність» такий зміст, який нібито передає якусь реальність. Самі ці терміни виникли історично як правила певних «мовних ігор», в яких будувалися схеми розмірковувань про світ. Ідея з'ясувати природу раціональності (в тому числі наукової раціональності) є помилковою, адже не можна з'ясувати природу того, що не володіє якоюсь незалежною природою. Але вона може бути зрозуміла як проблема «розумної аргументації», даність якої не викликає сумнівів.

Раціональність – це угода, до якого приходять люди щодо своїх цілей і засобів їх досягнення. Ніякого іншого змісту у цього терміна немає. Тому безглуздо посылатися на «абсолютні» критерії раціональності, але також немає сенсу і у терміна «релятивізм», якщо під ним розуміти припущення рівноцінності будь-яких способів поведінки в певних ситуаціях. Це виникає як

перебільшення того факту, що мова науки краща, аніж мова повсякденного побутування, задовольняє практичні цілі, які ставить перед собою людина, коли займається науковою діяльністю, – передбачення і пояснення фактів, а також контроль за ними. Таким чином, постмодерністський прагматизм виступає як антипод критико-раціоналістичного ідеалу культури. Ідеал можна вибрати, до нього можна прагнути, але ідеали не можна спростувати. Кожен з них знаходить відповідну собі соціокультурну традицію, а приєднання до тієї чи іншої традиції стає вибором світогляду, тобто вирішенням екзистенційного завдання [40].

Ставлення постмодернізму до раціональності науки є наслідком його позиції по відношенню до універсальї соціокультури. Інший наслідок, пов'язаний з попереднім, полягає в тому, що постмодернізм відмовляється розрізняти існування і сутність людини. Універсальї як складові ціннісного горизонту культури, переносяться в світ речової практики, а згодом, виявляючи свою марність, перетворюються в «етикетки» колишніх сутностей. Таким чином, суперечки навколо наукової раціональності – це всього лише суперечки про вибір мови, на якій люди вважають за краще висловлювати свої світоглядні позиції.

Зазначені труднощі наштовхують на пошук виходу з методологічного тупика. Назвемо деякі типові підходи. Перш за все, це підходи, що пов'язані з редукцією поняття «наукова раціональність» до інших понять. Класичний приклад – поняття «цілераціональності» М. Вебера. Сенс цього поняття зводиться до наступного: «раціональність – це характеристика засобів і методів досягнення певної мети». По відношенню до науки раціональним є все, що сприяє досягненню мети наукового пізнання. Але, як було справедливо відмічено ще Т. Куном [23], істина – занадто жорстка міра раціональності. Приймаючи таку концепцію, ми були б змушені вважати, що наукові теорії, колись прийняті вченими, а згодом відкинуті як неузгоджені із досвідом, а також вся діяльність з їх створення, розробки і застосування були нераціональними з точки зору сучасної науки і її раціональності. Можна

прийняти в якості мети наукового пізнання узгодженість окремих елементів знання в рамках єдиної системи. Наукова діяльність оцінюється як раціональна тільки заднім числом, коли досягнута більш повна узгодженість. А неузгодженість була технічним прийомом, що дозволив перейти до цієї повнішої узгодженості.

Інший підхід – визнати непотрібними пошуки універсального або загального поняття раціональності і задовольнятися тим, що Л. Вітгенштейн вважав основним правилом, що діє в мові: «загальне визначення має складатися з усіх способів вживання слова на основі сукупності всіх практичних контекстів». Цей підхід майже знімає труднощі, пов'язані з дилемою «абсолютизм – релятивізм». Якщо немає загального визначення, немає і проблеми, пов'язаної з його застосуванням. Але такий вихід заодно є і виходом за рамки філософування. Проблема не в тому, аби знайти щось загальне і задовольняюче всіх визначення наукової раціональності, а в тому, щоб з'ясувати зв'язок між наявними уявленнями про наукову раціональність і світогляд, знайти місце цих уявлень в загальній системі філософських ідей і понять. Вона не може бути вирішена перебором різних аспектів раціональності, її смислових ознак, типів і форм.

Якщо ми ототожнюємо наукову раціональність з тим чи іншим набором норм, критеріїв, правил чи стратегій. То образ науки, який виступає крізь призму такої теорії, неминуче викликає критику, що спирається на історію поступу науки. У той же час ми не можемо відмовитися від сприйняття наукової раціональності як сукупності подібних критеріїв, бо інакше ми втратили б методологічне підґрунтя. Постала парадоксальна ситуація, адже не можна відмовитися від перспектив, які можуть відкритися перед методологічним аналізом наукової раціональності, і в той же час не можна не визнати вузькості цих перспектив, обмеженість способу науки, що стоїть за таким аналізом. Вирішенню парадоксу слугує системний підхід. Суть в тому, щоб розглядати наукову раціональність як динамічну систему, яка складається з елементів і підсистем, що володіють відносною автономією в якості моделей

наукової раціональності соціального життя. Принципова характеристика цієї системи – її відкритість для реконструкції. Це саме та характеристика, яка здатна зв'язати моделі наукової раціональності з історичними змінами в процесі поступу науки і методологічних уявлень про неї. Системний підхід дозволяє розглядати одночасно різні моделі, відчувати їх на придатність до аналізу реального соціального життя громадян, встановлювати логічні і генетичні відносини між ними. Такий підхід протилежний методологічному абсолютизму, який можна уявити як вибір певної моделі в якості єдино вірної і спробу вмістити в рамках цієї моделі все концептуальне, методологічне та історичне різноманіття стратегій пізнання соціального життя.

Визнання множинності способів стратегічного моделювання соціального життя в системі наукової раціональності ставить питання про те, яким чином та чи інша модель набуває поширення і визнання, на чому заснований вибір осереддя системи наукової раціональності, як відбувається зміна оцінки тих чи інших критеріїв і норм раціональності як «основних» або «другорядних», що відносяться до «ядра» або розташованих на «периферії» системи. Критерії раціональності – це правила, за якими оцінюються теорії і способи їх побудови, за якими теорії приймаються науковими спільнотами в якості інструментів дослідження і в якості адекватних описів і пояснень. Існують різні типології таких критеріїв. Наприклад, за з К. Г'юбнером, серед типів критеріїв наукової раціональності слід виділити:

- 1) інструментальні критерії, що дозволяють отримувати і оцінювати результати вимірювань;
- 2) функціональні критерії, що дозволяють оцінювати адекватність виведення деякої закономірності з результатів вимірювань і спостережень;
- 3) аксіоми, критерії виправдання, що дозволяють приймати або відкидати теорію залежно від результатів експериментів;
- 4) нормативні критерії, що визначають загальні характеристики теорії (простота, ступінь ймовірності, когерентність та ін.).

Критерії, які утворюють ту чи іншу стратегію пізнання раціональності не апріорні, а їх зміст зумовлений науковою практикою, всім ходом розвитку науки і наукового пізнання. Їх прийняття визначає, який образ науки і наукового знання домінує в ту чи іншу історичну епоху суспільного життя. Конвенційність вибору критеріїв раціональності – це та їх ознака, яка дозволяє сконцентрувати навколо їх вивчення зусилля не тільки методологів, а й істориків науки і культури, філософів і соціологів науки, а також психологів, що займаються дослідженням процесів прийняття когнітивних рішень. У цьому сенсі конвенційність є категорією теорії наукової раціональності.

Вибір системи критеріїв, що визначають раціональність наукового дослідження, не можна ототожнювати з неприйняттям інших способів моделювання соціальної раціональності. Поняття «неспівмірності» непридатне для позначення відношення між моделями раціональності, прийнятими різними науковими спільнотами або однією і тою самою спільнотою для різних цілей або у різні періоди часу. Одні моделі призначаються для дослідження «готового» наукового знання, інші – для визначення критеріїв раціональної науково-дослідницької діяльності, треті – для раціонального розуміння процесів трансляції знання і учення, четверті – для подання зміни і розвитку науки як раціонального процесу. Ці моделі можуть частково «перекривати» одна одну.

Системний підхід до моделювання наукової раціональності дозволяє уникнути регресу в нескінченності в пошуку підстав наукової раціональності, не впадаючи при цьому в релятивізм. Питання про те, раціональна та чи інша модель чи стратегія пізнання наукової раціональності, вирішується не тим, що шукається якась суперраціональна позиція. Основною функцією моделей наукової раціональності є побудова теоретичного образу науки і наукового пізнання. Кожна модель створює особливий образ науки і, отже, особливим виявляється і місце цього образу в загальній картині соціокультури. Таким чином, зміщується фокус проблеми: вона полягає не в тому, яка з моделей раціональності раціональніша за іншу. Така постановка проблеми вела б до

регресу в нескінченність і тому методологічно безплідна. Зате цілком осмислено можна говорити про ступінь адекватності образу науки і наукової діяльності, домінуючої на даному історичному етапі картини загальнокультурного процесу. Очевидно, що ця ступінь не може бути незмінною або однаковою для всіх моделей і для всіх картин соціокультури, враховуючи до того ж історичну їх відносність.

Висновки до розділу 2

Зведення раціональності тільки до її наукового типу неминуче призводить до заперечення ролі емоцій, почуттів, інтуїції, що, як вважається, є присутніми в інших, ненаукових формах пізнання. В силу цього, у другій половині XX століття в зарубіжній і вітчизняній науці виникла дискусія про історичність форм розуму, яка привела до необхідності перегляду поглядів на раціональність і, в першу чергу, її наукової різновиди. Це знайшло своє вираження в розгляді розширеної концепції раціональності, яка охоплює не тільки строгість, логічність, а й визнання різноманіття її проявів в людській діяльності, що здійснюється у відповідності з різними ідеями, цінностями і ідеалами. Було показано, що раціональність має справу не тільки з доцільністю, а й з цілепокладанням, в якому формуються, спростовуються, діють і руйнуються пізнавальні канони. Зміна поглядів на проблему раціональності призвела до переосмислення природи ірраціонального, яке завжди присутнє в раціональному як важливий, необхідний момент досягнення дійсності. Втрачаючи своєї негативної оцінки, ірраціональне розуміється як інтуїтивні, пов'язані з фантазією, відчуттям, неусвідомлювані межі самого людського розуму.

Всупереч думці деяких методологів, які виносять питання про раціональність цілей за дужки методологічного аналізу, цілепокладання є настільки ж нормальним об'єктом раціональної критики, скільки і відповідність

цілей і засобів, ефективність або економічність останніх і т. ін. Продуктивність будь-якого діалогу раціональностей, тим більше критичної, багато в чому залежить від «відкритості» тієї раціональності, якою слідує учасники цього діалогу. Якщо об'єктом критики є те, що саме по собі не має іманентної раціональності мовиться про самокритику раціональності. Адже критика стихійних процесів ґрунтується на раціональній реконструкції цих об'єктів, і отже, коли критик стикається з опором матеріалу, це означає неминучість його діалогу із власною раціональністю. Але самокритика раціональності або критична рефлексія має місце і тоді, коли в діалозі беруть участь різні, але рівноправні раціональності. Поєднання критики і самокритики, який утворює безперервний ряд рефлексій – це і є раціональність як процес пізнання соціального життя.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПЦІЯ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ

3.1. Новітня наука і постнекласична раціональність як чинник сучасної соціальної дійсності

Розгляд ідеї постнекласичної раціональності в сучасному пізнанні представляє в даний час одну з найбільш активно обговорюваних проблем у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі. В дослідженні пріоритет надається філософському аналізу постнекласичної раціональності з виходом на початку певні концептуальні та методологічні проблеми, які представляють конкретний тип ставлення людини до соціуму, а також безпосередньо до самої людини, яка входить в цей соціум з урахуванням раціонально сформульованих постулатів і принципів раціонально вмотивованої поведінки.

Дослідження сучасної концепції постнекласичної раціональності виводить на перший план усвідомлення ролі самого діяльнісного суб'єкта, який здійснює цілеспрямовану діяльність із контролю над своєю поведінкою, зі зміни і перетворення тієї соціальної дійсності, з якою він взаємодіє. При цьому значним і актуальним постає з'ясування форм, в яких ця реальність представляється діяльнісному суб'єкту. Особливу роль відіграє аналіз саморефлексії діяльнісного суб'єкта, що надає йому можливість через свою діяльність здійснювати вмотивований вибір певної програми соціальних дій. Таким чином, в контексті сучасної постнекласичної раціональності актуальним стає дослідження співвідношення раціональності і переваг, раціональності і вибору, раціональності і свободи. Проблеми постнекласичного світу, що зумовлені своєрідною експансією ідеалів європейського типу раціональності,

дозволяють припускати, що ціннісні орієнтації суб'єкта раціональної діяльності в зв'язку з цим набувають нового значення.

Розгляд постнекласичної раціональності передбачає звернення до таких аспектів, як цілераціональність, ціннісна раціональність, раціональність в мотивації людської поведінки, які виводять дослідження на проблему раціональності людських дій в контексті діяльнісного підходу до соціуму та інших дослідницьких стратегій. Слід звернути увагу на те, що в рамках сучасної науки досліджуються складні і саморозвивальні системи, які здатні до самоорганізації, складається нове, нелінійне мислення, пріоритетними стають такі характеристики, як незворотність, нерівноважність, нестійкість. Це означає деонтологізацію знання, посилення ролі суб'єкта в процесі пізнання, радикальну переоцінку цінностей, що є одним з найважливіших моментів в реалізації ідей постнекласичної раціональності. У сучасному науковому світогляді однією із фундаментальних складових є ідея глобального еволюціонізму. Нових смислів набувають такі фундаментальні поняття, як час і простір. Відкинуто уявлення універсальності часу на користь його багатовимірності. У зв'язку з цим категорія часу набуває особливої актуальності в сучасній філософській картині світу. При цьому соціальний час досягається як час соціального буття виключно шляхом досліджень конкретних процесів руху і розвитку. Інтерпретація фундаментальних філософських понять відповідно до ідей постнекласичної раціональності стає одним з основних завдань сучасної науки.

Проблема постнекласичної раціональності – досить складний феномен, мало досліджений з позицій системного підходу до об'єкта вивчення, хоча в різних областях і сферах наукового пізнання цей феномен і привертає зацікавлену увагу з боку вчених, які займаються різними питаннями соціально-гуманітарних наук. Однак слід зазначити, що інтенсивні дослідження постнекласичної раціональності в даний час не привели до системних узагальнень як змістовного, так і концептуального характеру. Звернемо увагу,

що сучасними вченими постнекласична раціональність в основному розглядається в руслі трьох основних дослідницьких стратегій:

- 1) раціональність як світоглядна проблема;
- 2) раціональність як аксіологічна проблема;
- 3) раціональність мотивації діяльності соціального суб'єкта та специфіки його поведінки.

Дискусійними залишаються також питання, що стосуються різних типів раціональності, можливостей подання їх певної ієрархії, співвідношення стабільних і мінливих характеристик в рамках конкретного типу раціональності. Слабко розробленими залишаються темпоральні аспекти раціональності, співвідношення раціональності і протиріччя, логіко-семантичний аналіз раціональності.

За умов постнекласичної науки і глобального характеру соціальних змін настійно потрібні принципово інші ментальні орієнтації людини в рамках її життєдіяльності. Проблема раціональності в різних формах поведінки і дії, як і в прагненні до співучасті в створенні нових смислів, стає однією з головних в духовному житті людини. Завдання полягає не тільки в тому, щоб сформувати принцип раціональності як послідовності зразків діяльності, але і в тому, щоб означити своєрідні орієнтації, що відповідні людській істоті з точки зору необхідного і можливого в ставленні до себе, до самотвореного світу. Дослідник має справу з такими ситуаціями, коли людське існування пов'язується із екзистенційними проблемами, які відіграють вирішальну роль у визначенні місця самої людини в світі і її можливостей самосвідомості. В цьому випадку постнекласичної науки робиться акцент на тому, що на одну із основних позицій виходить проблема відповідальності людини, причому не тільки за саму себе, а й за той світ, який нею конструюється.

Сучасна характеристика раціональності людської свідомості фіксує як межі раціональності самосвідомості, так і межі тих початково прийнятих принципів, ідеалів та норм, які постають в якості раціональності, в тих випадках, коли суб'єкт зіштовхується із ситуаціями, в яких він повинен

максимально ефективно зреалізувати свої внутрішні норми і цілі, які пов'язані із принципом раціональності самосвідомості. Звернення до сучасної постнекласичної раціональності призводить до висновку, що вона безпосередньо пов'язана з первинними установками діючих суб'єктів по відношенню до дійсності, в умовах якої вони себе мислять і в умовах якої вони діють.

У рамках постнекласичної науки при трактуванні соціальних систем в контексті соціального часу на перший план виходить проблема їх зміни як в аспекті формування якості життя окремого суспільства, так і в аспекті системного оформлення та подання зв'язків у соціумі. Усвідомлюється залежність структурності суспільства від самореалізації індивідів і від соціального часу. Категорії зміни і становлення вимагають додаткового концептуального аналізу з виходом на проблеми соціального протиріччя і соціальної зміни. У постнекласичному соціумі соціальне буття характеризується як процес, де види діяльності людей поєднуються і змінюють один одного [38].

У сучасній науці евристичне начало діяльнісного підходу найбільшою мірою реалізується по відношенню до діяльності, пов'язаної з розвитком існуючих форм культури, які повинні відповідати різним типам ставлення до соціуму, а також його установкам і нормам. Саме в цілераціональній діяльності на цьому рівні і розкривається сама специфіка людини. Цілеспрямована діяльність такого роду не обмежується орієнтацією на існуючі програми дій, а передбачає здатність до постійного перетворення, вдосконалення закладених в її основі програм, до безперервної перебудови власних підстав і тим самим переходу до відкритої системи. Розглядаючи цілеспрямовану діяльність як особливий тип ставлення до дійсності, діяльнісний підхід початково визначається тим, що такий тип ставлення до соціуму зумовлений історично виробленими соціокультурними програмами.

Комплексний підхід до перехідного стану сучасного українського суспільства передбачає розгляд питань, які пов'язані із з'ясуванням

концептуальних особливостей понять соціального часу, соціального протиріччя, перехідного стану тощо. Такий підхід в постнекласичній науці є важливим як з методологічних позицій, так і безпосередньо з точки зору аналізу перехідних станів у розвитку соціального протиріччя. Системи соціальних протиріч трансформують ті їх характеристики, які пов'язані з виходом на соціальні відносини сучасного суспільства, на його соціальну структуру, враховують інтегральний характер суперечності в соціальній сфері. Загальні ознаки для подібних протиріч соціального типу пов'язані як із суб'єкт-об'єктними відносинами, так і з протиріччями інтересів, ідеалів, цінностей, оцінок.

Характерною особливістю моделей для адекватного відображення соціальної зміни є використання в них інтервальної концепції часу і синтезованої інтервально-моментної концепції. При конструюванні моделі соціального процесу взагалі і соціальних змін зокрема необхідно враховувати, що ця модель повинна відображати перехідні стани в історії. Перехідні стани мають місце в рамках соціальних змін і характеризують ті інтервали, які реально існують на шкалі часу між парою зафіксованих соціальних подій з урахуванням відносин суворого темпорального передування між ними. Беручи концепцію нестандартних ситуацій, справедливим є твердження існування пари взаємно суперечливих станів об'єкта, що змінюється. Справжній сенс суперечливості процесу зміни полягає в його дистрибутивності на конкретному інтервалі тимчасової шкали, але не в самосуперечності, яка зазвичай розглядається при вивченні процесу і веде до класичних ситуацій.

У системі постнекласичної раціональності істина представляється як певне підґрунтя соціальної концентрації, яка характеризується певним темпоральним параметром. Істини, таким чином, мають певні часові та соціальні виміри. Така тенденція переосмислення універсальних істин щодо системи їх соціальної значущості є пріоритетною в рамках некласичної і постнекласичної науки. Система постнекласичної картини світу дозволяє на пріоритетне місце в філософії виводити такі категорії, як нелінійність,

нестійкість, незворотність тощо, які в класичній картині світу не отримували основоположного значення. На перший план виходить проблема інтервальних концепцій часу саме в співвіднесенні з постнекласичним розумінням сутності та видів протиріччя. Звісно ж адекватним є варіант конструювання логіки соціальних змін на основі логіки соціальних дій.

Ціннісна орієнтація відносно автономна, оскільки уявлення про цінності спирається на світоглядні погляди. Однак, сформувавшись, ці погляди впливають на інтереси, цілі, потреби діяльності, розвиток усіх сторін життєдіяльності людини і соціальних структур. У ціннісних орієнтаціях об'єктивується не тільки досвід самої людини, а й історичний досвід. Втілений в системах норм, ціннісних орієнтаціях, умовах, він стає доступним кожному індивіду і дозволяє визначитися в культурних параметрах діяльності.

Рациональна соціальна діяльність багато в чому пов'язана із класичним варіантом раціональної теорії очікувань. Соціальна мотиваційна діяльність є цілеспрямованою, що передбачає звернення до постнекласичної теорії раціональності. Цілераціональна діяльність пов'язується із прямим або непрямым задоволенням будь-якої потреби, що виникає в рамках реалізації тієї чи іншої соціальної програми. Ступінь спрямованості діяльності, з урахуванням досягнення конкретної мети, буде залежати від того, якою мірою соціальний суб'єкт усвідомлює значимість досягнутої мети, що дозволить йому більш ефективно здійснити інноваційні аспекти власної раціональної діяльності.

Рациональна поведінка максимізує поведінку в більш явній формі і в більш широкому діапазоні, ніж інші види соціальної поведінки. Мається на увазі наявність соціальних суб'єктів, з неоднаковим ступенем ефективності координуючих дії по відношенню до різних учасників соціальної взаємодії таким чином, що їх поведінка стає взаємоузгодженою. Рациональний аспект передбачає стабільність переваг, а передумова стабільності переваг забезпечує надійну основу для передбачень реакцій на ті чи інші соціальні зміни.

Рациональний соціальний суб'єкт може бути представлений як такий, що розподіляє певну кількість коштів між різними альтернативними дослідними

проектами, при цьому він намагається визначити ті потенційні можливості, які принесуть йому найбільшу вигоду і найбільшу користь. У тій мірі, в якій подібний пошук включений в структуру раціональної діяльності соціального суб'єкта в якості своєрідного контексту для вирішення поставлених завдань, він може припускати інші контексти, пов'язані як із досягненням конкретного результату, а в кінцевому підсумку і з узгодженням цілей і засобів в рамках раціональної діяльності.

Соціально-філософська проблематика пов'язана із проблемою значення і сенсу історії тому, що певні історичні розмірковування складають ту світоглядну основу, на яку накладається певна безліч висловлювань щодо проблем аналітичної філософії історії. Своєрідне бачення змістовної сторони сенсу історичної проблематики по-різному залежно від того, в якому саме спектрі розглядається сама людська історія. Осьовою проблемою для провідних філософських напрямків постає проблема співвідношення раціонального та історичного.

Такі вихідні установки постнекласичної раціональної свідомості як відповідність, співвимірність, адекватність позиції суб'єкта в дійсності, в широкому сенсі покликані забезпечити ефективність і раціональність пізнання, і раціональності дії. Раціональне ставлення до світу обов'язково передбачає націленість на ефективність, на успішність дії. Себто обов'язковою умовою раціональної діяльності і раціонального ставлення до світу виступає спрямованість свідомості на аналіз характеру співвідношення позицій самого суб'єкта з тією реальною ситуацією, в якій він знаходиться. Постнекласична раціональність пов'язана із адекватним розумінням проблемної ситуації, в якій знаходиться діяльнісний суб'єкт, який свідомо керує власною поведінкою. Передбачається дві обов'язкові умови: рефлексивний самоконтроль і врахування вимог реальності. Відповідальність і рефлексивний самоконтроль визначають свободу суб'єкта, яка протистоїть залежності від зовнішніх чинників.

3.2. Практичні особливості дослідження постнекласичного підходу до соціального життя суспільства

Постнекласична дійсність розкривається перед людиною настільки, наскільки активна її діяльність по відношенню до цієї дійсності, тобто предмети і суб'єкти дійсності, включаючись в процес найактивнішої пізнавальної людської діяльності, стають залученими в цю пізнавальну діяльність тільки тоді, коли ми можемо говорити, що суб'єкт безпосередньо звернувся до дійсності, а можливо і пізнав її найбільш загальні зв'язки, закони і закономірності. Коли мовиться про постнекласичну раціональність необхідно враховувати, що цей вид раціональності слід розглядати з точки зору його розвитку в сенсі відношення того суб'єкта, який є носієм цієї раціональності, по відношенню до того процесу, в якому відбувається діяльність суб'єкта з освоєння цього світу. Слід обов'язково брати до уваги і ситуацію самого чинного суб'єкта, що пізнає, його установки, його теоретико-пізнавальні можливості, його загальну світоглядну позицію, його володіння методологією наукового пізнання і дослідження, його загальні сфери взаємин з навколишнім світом. А також ступінь пізнання суб'єкта до свого власного світу і можливості вести діалог з внутрішнім світом інших людей.

Сучасна некласична раціональність обов'язково повинна включати в себе момент не тільки критичної саморефлексії пізнання суб'єкта, а й саму метараціональність, яка в цьому випадку, володіючи засобами раціональної свідомості, може визначити самі межі дійсності, в рамках якої суб'єкт, що пізнає, може користуватися певними цілераціональними програмами. Раціональна свідомість пов'язана із прагненням у максимальній формі зреалізувати себе в тих проблемних ситуаціях, з якими вона фактично зіштовхується, а також з тими нормами відповідального або вільного раціонального мислення, в рамках яких цю свободу і відповідальність можна визначити.

Евристичне начало діяльнісного підходу найбільшою мірою реалізується в діяльності з розвитку існуючих форм культури, які повинні відповідати різним способам відношення до соціуму, а також пов'язаними з ними установками і нормами. Саме в цілераціональній діяльності на цьому рівні і розкривається сама специфіка феномена людини. Цілеспрямована діяльність такого роду не обмежується орієнтацією на існуючі програми дій, вона передбачає їх здатність до постійного перетворення і вдосконалення. Людина постає не просто виконавцем певної програми, а є творцем принципово нових програм дій і, природно, нових соціокультурних традицій. Дійсність, пов'язана із перебудовою своїх основ, передбачає цілепокладання, тобто є цілепокладальною діяльністю. При переході від доцільної діяльності до діяльності цілепокладальної в значній мірі розкриваються перспективи самої творчості людини та її свободи.

Соціальна поведінка – це цілеспрямована поведінка, вибір варіантів дій, в якому критерієм максимізації регулюється корисність соціальної дії. Це поведінка, що спрямована на вибір найбільш вигідних альтернатив, тобто соціальна поведінка передбачає дії, які ведуть до вибору найбільш значущих за ефективністю програм. Вибір має на увазі наявність цілого ряду можливостей, що мають різну корисність. Соціально-раціональна поведінка – це поведінка, що пов'язана максимізувати розподіл соціально-ефективних результатів і включає в себе специфічне раціональне мислення, засноване на національно-етнічних особливостях українського соціуму. Соціально-раціональна поведінка людини – це поведінка, яка спрямована на суб'єктивну оптимізацію шляхом зіставлення наявних ресурсів із можливими вигодами від їх використання. При цьому результати можуть бути раціональними і позараціональними. Таке визначення дозволяє поєднати всі види поведінки людини в соціальній сфері.

Для того, щоб ефективно використовувати можливості соціальної взаємодії, соціальний суб'єкт повинен шукати для реалізації конкретних програм тих людей, чия основна мотивація і діяльнісна, і психологічна, і загальнолюдська відповідає особливостям даної програми чи стратегії. При

цьому для прийняття ефективного рішення необхідно володіти певною інформацією.

Якщо говорити про узагальнений варіант, то прийняття цієї інформації означає наступне:

а) було прийнято багато альтернативних дій, кожна з яких вказує на один з можливих варіантів вирішення поставленої соціальної проблеми;

б) було прийнято багато об'єктивних, незалежних від соціального суб'єкта обставин або умов, що впливають на результати можливих напрямків діяльності або альтернатив, при цьому одна з альтернатив обов'язково повинна здійснитися;

в) було прийняти багато ймовірностей або імовірнісних оцінок об'єктивних ситуацій які впливають на результати альтернативних дій;

г) прийняття того, що безліч суб'єктивних значень, результатів для осіб, які беруть разом з суб'єктом раціональне рішення розглядаються з точки зору його корисності.

Визнання цінностей реально діючими необхідними регуляторами життєдіяльності індивідів в сучасному світі реально пов'язуються з пріоритетним впливом на їх поведінку незалежно від тих цінностей, що дають свій відбиток у свідомості, що не заперечують існування свідомих переконань чи уявлень суб'єкта, що пізнає. Визнання психологічної реальності як інтегрованих в його мотиваційну структуру цінностей, так і ціннісних орієнтацій суб'єкта, що пізнає, ставить проблему співвідношення між ними. Йдеться про те, що в силу досить усталених і систематизованих ієрархій особистих цінностей або недостатньо розвиненої рефлексії людина може недостатньо усвідомлювати про відносно реальні ролі і значущості тих цінностей, які характерні для її життя. По-друге, пріоритет тих цінностей, які є для даного суб'єкта пріоритетними, може суб'єктивно перебільшуватися або применшуватися внаслідок дії механізмів стабілізації та самооцінки. І, нарешті, по-третє, підставою неузгодженості може виступати те, що в свідомості суб'єкта присутні ціннісні уявлення різного роду. Це означає те, що поряд з

ціннісними орієнтаціями, які більш-менш адекватно відображають власне індивідуальні цінності суб'єкта, в його свідомості знаходяться цінності інших людей, а також ціннісні стереотипи та ідеали, які відображають цінність для людини самих цінностей на відміну від образу свого людського Я.

Із урахуванням того, що діяльнісний суб'єкт обирає в якості оцінкового критерію, багато в чому залежить не тільки форма цінностей, а й її параметри. Специфічне уявлення цінності, що належить до певного безлічі об'єктів, є головним моментом цього критерію. Крім того критерій повинен відображати реальні властивості предметів і включати в себе потреби та інтереси самого діяльнісного суб'єкта. Раціональність оцінки необхідно передбачає вибір певного оцінкового еквівалента. Подібний вибір залучає до процесу оцінки не тільки попередній досвід самого суб'єкта, що пізнає, але і його пізнавальний інтерес. У оцінково-ціннісному відношенні суб'єкта об'єктивне і суб'єктивне представлені в єдності, визначаючи його вибіркову спрямованість як на процеси діяльності, так і на процеси самореалізації. Ціннісні орієнтації відображаються в певних моральних ідеалах, які є своєрідним проявом цільової детермінації діяльності суб'єкта. Подібні ідеали являють собою граничні цілі, вищі цінності світоглядних систем. Вони до певної міри завершують багатоступінчастий процес ідеалізації дійсності, з яким нерозривно пов'язані гносеологічні та аксіологічні сторони.

Соціальний час – це те, що має відношення до актуальної соціальної реальності, тобто епохи, яка має місце в дійсності, відповідає специфічним глобальним параметрам ситуації в світі, країні, до подій, які нагадує ця реальність. Соціальний час фіксує стійкість соціальних форм як їх взаємодію. Це не тільки фіксація соціального буття на його духовно-теоретичному рівні. Соціальний час виявляється вихідною схемою буденної поведінки людей і їх взаємодії. Ця схема постійно діє на рівні буття соціальних індивідів як умова безперервності організованого соціального процесу в його безпосередніх зв'язках та опосередкованих залежностях. Концепція соціального часу є ознакою вже диференційованої свідомості, і саме наука виступає

найважливішим інструментом самопізнання, тобто діагностики соціального часу.

Методологічні основи сприяють більш ефективним дослідженням в галузі соціальної філософії та інших соціогуманітарних наук. Протиріччя кореняться в самій сутності людських відносин і соціальних дій. Філософські підстави їх аналізу збагачуються уявленнями про людину як про конкретний історичний феномен об'єктивної реальності.

Наукове розуміння соціальних протиріч передбачає:

а) виявлення сутності громадських зв'язків, що утворюють протиріччя в структуру яких включений суб'єкт;

б) фіксування протиріччя у всіх вимірах його соціального простору (об'єктивні відносини, потреби і інтереси людей, їх дії);

в) встановлення характеру, цілей, спрямованості індивідуальних і масових практичних дій людей при розгортанні конкретних протиріч.

Здійснюючи моделювання соціальних процесів взагалі і соціальних змін зокрема, дослідник соціального життя громадян приходить до певних спрощень, використання конструктивних схем в дослідженні формально-логічних методів. Дослідження історико-логічної традиції експлікації поняття соціальної зміни, а також виділені сучасні роботи, дозволяють дати адекватне визначення терміна «зміна». Зміна – це перехід з одного стану в інший, що триває в часі об'єкта. З даного визначення безпосередньо зрозуміло, що для опису зміни необхідні тимчасові поняття. Причому потрібно тимчасова онтологія, а саме інтервали і моменти часу. Інтервали представляють тимчасову тривалість, по відношенню до якої і відбувається зміна, моменти використовуються для фіксації станів зміни об'єкта.

Приймаючи концепцію нестандартних ситуацій, справедливим є твердження існування пари взаємно суперечливих станів зміни об'єкта. Справжній сенс суперечливості процесу зміни полягає в його дистрибутивності на конкретному інтервалі тимчасової шкали, але не в самосуперечності, яка зазвичай розглядається щодо принципу і веде до класичних ситуацій.

Особливістю будь-якої моделі для відображення соціальної зміни буде виділення на часовій шкалі соціальної зміни так званих стабільних періодів і періодів, які можна виділити як перехідні стани від однієї соціальної події, зафіксованої в рамках соціального часу, до іншої соціальної події.

Атрибутивна концепція історичного процесу передбачає, що цей процес не є щось існуюче окремо від суб'єктів її діяльності. Він складається з структурованих подій різного масштабу, як з точки зору часу, так і простору сама історія змістовно організовується як інтегральна характеристика результатів дій історичних суб'єктів. Останнє розрізняється не стільки ступенем і масштабом участі в створенні історії, скільки ступенем відповідальності, усвідомленням своєї певної ролі щодо створення безпосереднього соціального буття. Наявна своєрідність в кожному історичному епоху або так званий момент історії відрізняється комбінацією діючих і недіючих суб'єктів соціально-історичного процесу. Визначається той особливий стиль історичного розвитку, що виявляється типовим для кожної епохи способом життя і образом думки.

Розглянуті різні підходи до постнекласичної раціональності реально отримують своє підтвердження в існуванні шкіл і напрямків, наприклад, в рамках економічної теорії. Однак говорити про те, що в сучасній економічній науці наявна інтегральна концепція рано. Багато в чому це пояснюється самим внутрішнім протиріччям теорії. Справа в тому, що протягом досить довгого часу подібна теорія не перебувала в безпосередньому зв'язку з методологічними проблемами науки. Тобто, до рівня філософського узагальнення і осмислення не лише економічної реальності, а й конкретного і концептуального апарату економічної теорії справа доходила в дуже нечисленних роботах. Після того, як економічна теорія зазнала трансформації від політичної економії до сучасної економіки, філософські методи пізнання і взагалі категорійний апарат філософії відійшли, певною мірою, на другий план. Природно, що при такій ситуації фундаментальні дослідження в галузі економічної теорії стали характеризуватися недостатньо з точки зору

адекватного методологічного обґрунтування і в першу чергу торкнулися гносеологічного боку власне економічних досліджень.

Висновки до розділу 3

Вивчення сучасної наукової раціональності передбачає звернення до таких аспектів, як цілераціональність, ціннісна раціональність, раціональність в мотивації людської поведінки, які виводять дослідження на проблему раціональності людських дій в контексті діяльнісного підходу до соціуму та інших дослідницьких стратегій. Слід звернути увагу на те, що в рамках сучасної науки досліджуються складні і саморозвивальні системи, які здатні до самоорганізації, складається нове, нелінійне мислення, пріоритетними стають такі характеристики, як незворотність, нерівноважність, нестійкість. Це означає деонтологізацію знання, посилення ролі суб'єкта в процесі пізнання, радикальну переоцінку цінностей, що є одним з найважливіших моментів в реалізації ідей постнекласичної раціональності.

У сучасному науковому світогляді однією із фундаментальних складових є ідея глобального еволюціонізму. Нових смислів набувають такі фундаментальні поняття, як час і простір. Відкинуто уявлення універсальності часу на користь його багатовимірності. У зв'язку з цим категорія часу набуває особливої актуальності в сучасній філософській картині світу. При цьому соціальний час досягається як час соціального буття виключно шляхом досліджень конкретних процесів руху і розвитку. Інтерпретація фундаментальних філософських понять відповідно до ідей постнекласичної раціональності стає одним з основних завдань сучасної науки.

Феномен постнекласичної раціональності мало досліджений з позицій системного підходу до об'єкта вивчення, хоча в різних областях і сферах наукового пізнання цей феномен і привертає зацікавлену увагу з боку вчених, які займаються різними питаннями соціально-гуманітарних наук. Однак слід зазначити, що інтенсивні дослідження постнекласичної раціональності в даний

час не привели до системних узагальнень як змістовного, так і концептуального характеру. Соціальна поведінка – це цілеспрямована поведінка, вибір варіантів дій, в якому критерієм максимізації регулюється корисність соціальної дії. Це поведінка, що спрямована на вибір найбільш вигідних альтернатив, тобто соціальна поведінка передбачає дії, які ведуть до вибору найбільш значущих за ефективністю програм. Вибір має на увазі наявність цілого ряду можливостей, що мають різну корисність. Соціально-раціональна поведінка – це поведінка, що покликана максимізувати розподіл соціально-ефективних результатів і включає в себе специфічне раціональне мислення, засноване на національно-етнічних особливостях українського соціуму. Соціально-раціональна поведінка людини – це поведінка, яка спрямована на суб'єктивну оптимізацію шляхом зіставлення наявних ресурсів із можливими вигодами від їх використання. При цьому результати можуть бути раціональними і позараціональними. Таке визначення дозволяє поєднати всі види поведінки людини в соціальному житті.

ВИСНОВКИ

1. Знання є продуктом свідомої діяльності людей, що спрямований на формування об'єктивно-істинних уявлень про соціальне життя. В ході цієї діяльності суб'єкт пізнання керується певними нормами, ідеалами, установками, які так чи інакше реалізуються в результатах діяльності – знанні про соціальний світ. Відповідно, завдання методології полягає в тому, щоб виявити норми і передумови пізнавальної діяльності та реконструювати їх на базі певних епістемологічних уявлень. Оскільки в роботі досліджується людська діяльність, ця діяльність постає завжди в історично визначених формах спілкування і має свідомо активний характер. Сучасна цивілізація – це цивілізація раціональна і ключову роль у ній відіграє наука, що стимулює розвиток нових технологій та доводить свою стабільність й успішність. Тому питання про природу раціональності – не суто теоретичне, а радше життєво-практичне питання. Актуальність проблем раціональності викликає не лише бажання ознайомитись і проаналізувати джерела та обставини такої успішності, але і викликає занепокоєння про долю сучасної цивілізації загалом. Кризи, що породжені технологічною цивілізацією, сформували широкий інтерес до проблеми наукової раціональності в сучасному соціальному побутуванні. Тільки в тому випадку, якщо повернути раціональності її первісне значення, якщо зрозуміти її як розумне, як сенс, можна подолати традиційний дуалізм науки про природу і науки про культуру, покласти в основу єдиного начала, єдиного принципу доцільності.

2. Раціональність як загальний феномен пізнання і діяльності являє собою складне, багатогранне і неоднозначне явище. Аналіз різних підходів дозволяє розглядати раціональність як єдність і взаємозв'язок онтологічних, гносеологічних, соціокультурних, соціопсихологічних, аксіологічних та інших передумов і засновків. Онтологічним засновком раціональності є визнання розумної або розумоосязної світобудови на основі визнання ідеального,

духовного чи матеріального буття, організованого за правилами чіткого порядку, закону і логіки. Соціокультурні передумови раціональності пов'язані із необхідністю задоволення людських потреб та інтересів, які спрямовані на розробку проєктів, моделей поведінки індивіда відповідно до правил, норм, стандартів, прийнятих в даному соціумі, із його естетичними і моральними ідеалами. Соціопсихологічні та політичні підстави раціональності – це взаємодія і прояв ірраціональних, мотиваційних спонукань індивідів в раціональному усвідомленні людиною своїх вчинків, в прагненні утвердження «волі влади» над іншими людьми. У такому контексті раціональність є використанням інструментів влади для координації поведінки людини. Гносеологічні передумови і підстави раціональності пов'язані з роллю і значенням абстрактно-логічного щабля пізнання і мислення в поведінці людини, що виявляється у вигляді послідовних, упорядкованих, логічних операцій і дій. Таке розуміння раціональності зазвичай ототожнюється з її науковою різновидом. Однак зведення раціональності тільки до її наукового типу неминуче призводить до заперечення ролі емоцій, почуттів, інтуїції, що, як вважається, є наявними в інших, ненаукових формах пізнання.

3. Наука представляє собою вид діяльності, де обмежені норми та правила, і в цьому сенсі наука може бути перетвореною на раціональний аналіз. У цей же час вона є сферою діяльності людей та їх об'єднань і спільнот, що, безумовно, визначає її людиновимірність, а, значить, не піддається повній раціоналізації. Традиція негативних відносин до авторитету бере свої джерела у філософії Нового часу та залишається практично загальноприйнятою. Однак авторитет виконує в науці різноманітні функції, адекватні її сутності, задовольняє в тому числі необхідність в її саморегуляції. Авторитет наукової еліти може створити потужну силу, що здатна утвердити в науці оновлені раціональні принципи, а також розкрити оцінку цих принципів в очах суспільства. Еволюційні ідеї, що взяті та утверджені в біології та основоположні на них відомі принципи представляють на сьогоднішній день не тільки наукову, але і філософську цінність. У якості складових інтегральної

дослідницької програми вони можуть стати осереддям оновленої епістемологічної моделі, що здійснює неоднозначну роль науки в сучасному світі. Раціоналізм зобов'язаний відповісти на виклики сьогодення. Недостатньо, якщо ця відповідь матиме оборонний характер, коли вказується, що надмір чи дефіцит раціональності є кінцевою причиною основних загроз сучасному людству. Необхідно переосмислити саму раціональність, повернути цьому поняттю його культурну і ціннісну значимість та світоглядну привабливість.

3. Нагальним завданням є намір повернути в наукове дослідження справжню людину не з її антропометричними кількісними параметрами, а з усім багатством її унікальних якісних властивостей – наявністю волі і бажань, мотивів і звичок, цінностей і цілей, помилок і осяянь, і багато чого іншого, властивого тільки людині, в тому числі людині-ученому. Вичерпна логічна експлікація доцільності пізнавальної діяльності в принципі неможлива, якими б не були наші успіхи в удосконаленні змістовно-цільових визначень способів використання розуму в пізнанні і розробці засобів логічного аналізу науки. Поєднання виявлених засновків і передумов раціональності в єдність різноманітного дозволяє зробити висновок про те, що вона виступає не як статичне, закінчене утворення, не просто дія за фіксованими правилами, заздалегідь визначеними критеріями, а як складна, динамічна система, що еволюціонує і неминуче орієнтує на різноманіття її типів і форм. Отже, проблема раціональності є ключовою в науковому пізнанні. Сучасна спроба вийти за рамкові межі абсолютистської і релятивістської концепції раціональності є методологічним завданням, від вирішення якого залежить те, якою буде методологічна наука завтра. Тож можна висновувати про те, що критерії наукової раціональності, як і критерії науковості знання, не мають абсолютно універсального характеру. В іншому випадку це привело б науку до вічного повторення пройденого, а, отже, неможливості поступу. Наукове знання, пізнання мають динамічну природу, постійно розвиваються і генетично змінюються, змінюючи і критерії науковості пізнавальної діяльності, наукової

раціональності, істинності отриманого раніше, одержаного або передбачуваного до одержання наукового знання.

4. Тема наукової раціональності досліджується в різних аспектах і напрямках. У логічному і логіко-семантичному аспектах в рамках логіки і методології науки ведуться роботи по дослідженню структури мови науки, проблем співвідношення емпіричного і теоретичного рівнів знання, структури наукових теорій, типів наукових доказів і аргументації, типів логічного висновування, методології дедуктивних наук, процедур пояснення і передбачення, з аналізу правдоподібних міркувань, ролі формалізації і аксіоматизації систем наукового знання, проблем класифікації і типології. В рамках епістемології наукова раціональність досліджується як одне з центральних понять, яке характеризує наукове пізнання, його специфіку, закономірності, історичні форми й типи, взаємозв'язку з позанауковими формами пізнавальної та практичної діяльності. Для сучасної теорії пізнання характерний відхід від класичного наукоцентризму, межі між науковою раціональністю та іншими формами раціональності визнаються динамічними, а сама наукова раціональність розглядається в її історичному розвитку. В культурологічному і соціально-філософському аспектах досліджуються проблеми співвідношення наукової раціональності і наукової етики, проблеми раціональної організації наукових досліджень, місце і роль наукової раціональності в культурі, проблема впливу наукової раціональності на характер і зміст сучасного світу. Наукова раціональність як пошук істини, як особливий погляд на світ, який прагне зрозуміти його у власних закономірностях, як особливий метод пізнання і як особливий дух науки здатна разом з іншими формами людського пізнання і діяльності просуватися шляхом пошуку виходу з сучасної цивілізаційної кризи. Одним з найважливіших кроків у цьому напрямку повинна стати переорієнтація на посилення уваги до цілей у всіх сферах людської діяльності і пов'язаний із цим критичний аналіз ідеалів і цінностей, серед яких науковий розум займе належне йому місце.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 288 с.
2. Анисимов О.С. Методология: функция, сущность, становление. Москва: ЛМА, 1996. 380 с.
3. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства: монографія. Київ: Вид. ПП «СКД», 2017. 204 с.
4. Бахтін М.М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 5-34.
5. Бердяев Н.А. О назначении человека. Москва: Республика, 1993. 383 с.
6. Бердяев М. Проблема етичного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2016. № 4. С. 17-29.
7. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии. Москва: МГППУ; Смысл, 2003. 240 с.
8. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование. Выготский Л.С. Психология. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С.14-120.
9. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Москва: Прогресс, 1988. 702 с.
10. Герасимов И.Г. Структура научного исследования (философский анализ познавательной деятельности в науке). Москва: Мысль, 1985. 215 с.
11. Гіденс. Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Київ: Альтерпрес, 2004. 204 с.
12. Гроф. С. Структура наукових революцій. *Психологія і суспільство*. 2010. № 2. С. 105-112.
13. Гусельцева М. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4. С. 39-55.

14. Декарт Р. Міркування про метод. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х т. / упоряд., відп. ред. перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. С. 86-94.
15. Жариков Е.С. Методологический анализ возможностей оптимизации научного творчества. Киев, 1986. 170 с.
16. Зинченко В.П. Теоретический мир психологии. *Вопросы психологии*. 2003. № 5. С. 3-17.
17. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. Москва: Языки славянских культур, 2010. 592 с.
18. Казміренко В. Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій. *Психологія і суспільство*. 2004. № 2. С. 5-29.
19. Кант І. Критика чистого розуму; пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ:Юніверс, 2000. 504 с.
20. Копилов Г. Про природу «наукових революцій». *Психологія і суспільство*. 2010. № 2. С. 113-127.
21. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 320 с.
22. Кримський С. Пізнання як трансценденція софії і спокуса практикою. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 28-32.
23. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal, 2001. 408 с.
24. Лакатош І. Історія науки та її раціональні реконструкції. *Психологія і суспільство*. 2016. № 3. С. 13-23.
25. Лакатош І. Методологія наукових дослідницьких програм: сутність і структура. *Психологія і суспільство*. 2007. № 4. С. 11-29.
26. Мазилев В.А. Методология психологической науки: История и современность. Ярославль: РИО ЯГУ, 2017. 419 с.
27. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. 2-е изд., изм. и доп. / сост. и общ. ред. Ю.П. Сенокосова. Москва: Изд. группа «Прогресс», «Культура», 1992. 416 с.

28. Мамардашвілі М. Проблема свідомості і філософське покликання. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 19-27.
29. Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: уч. пос. Москва: Прогресс-традиция; МПСН; Флинта, 2005. 464 с.
30. М'ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
31. Ніколаєнко Н.Г. Методи соціологічного пояснення. Київ: ДАКККиМ, 2006. 200 с.
32. Онопрієнко В.І. Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. Київ: Наука, 1998. 98 с.
33. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. / за ред. А.Є. Конверського. Київ: Центр учбової літ-ри, 2010. 352 с.
34. Основи психології: підр./ за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. 6-е вид., стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.
35. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій. Київ: Наукова думка, 1996. 210 с.
36. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 436 с.
37. Поппер К. Логика и рост научного знания; пер. с англ. Москва: Прогресс, 1983. 392 с.
38. Порус В.Н. Рыцарь Ratio. *Вопросы философии*. 1995. № 4. С. 127-134.
39. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. Москва: Медиум, 1995. 416 с.
40. Розин В.М. Типы и дискурсы научного мышления: монография. Изд. 2-е. Москва: Эдиториал УРСС, 2004. 248 с.
41. Роменець В. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 6-27.

42. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с.
43. Савчин М.В. Методологеми психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 224 с.
44. Самойлов О. Зміст і форма постановки теоретичної проблеми. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 31-36.
45. Стьопін В. Наука. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 28-30.
46. Степин В.С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.
47. Степин В.С. Философия науки. Общие проблемы. Днепр: АСТ. 2018. 164 с.
48. Ткаченко О. Принципи, категорії і методологічні проблеми психології. *Психологія і суспільство*. 2009. № 1. С. 45-133.
49. Тоффлер Е. Третья хвиля / пер. з англ. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 324 с.
50. Тульчинский Г.Л. Философия поступка: самоопределение личности в современном обществе. Санкт-Петербург: Алетейя, 2020. 826 с.
51. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки: пер. с нем. Москва: Наука, 1986. 554 с.
52. Філіпенко А.С. Основи наукових досліджень: курс лекцій. Київ: Академвидав, 2004. 208 с.
53. Философия науки / под. ред. С.А. Лебедева. Харьков: Академический проект; Триста, 2004. 290 с.
54. Фуко М. Археологія знання / пер. з фр. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. 312 с.
55. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург: А- cad, 1994. - 314 с.
56. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 5-34.

57. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії (частина перша). *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 5-26.
58. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива. *Психологія і суспільство*. 2013. № 4. С. 18-36.
59. Фурман А.В. Засадничі умови визначення наукових шкіл. *Психологія і суспільство*. 2014. № 1. С. 49-58.
60. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
61. Фурман А.В. Методолог – професія майбутнього. *Психологія і суспільство*. 2016. №1. С. 16–42.
62. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології. *Психологія і суспільство*. 2012. №4. С. 78–125.
63. Фурман А.В., Підгурська М.В. Історія соціальної роботи: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2018. 160 с.
64. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4. С. 16-38.
65. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 47-60.
66. Фурман А.В. Типи наукових шкіл та умови їх ефективного функціонування. *Психологія і суспільство*. 2014. № 3. С. 11-29.
67. Фурман А.В. Фундаментальний соціально-психологічний експеримент у школах України: анатомія пошуку. Освіта і управління. 1991. Т.1. № 3. С. 35-54.
68. Фурман А.В. Як розпізнати наукову школу. *Науковий світ*. 2003. № 5. С. 14-16.
69. Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.

70. Фурман (Гуменюк) О. Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 70-83.
71. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 47-81.
72. Фурман О. Простір і час у психологічному дискурсі. *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 79-132.
73. Чуйко В. Л. Рефлексія основоположень методологій філософії науки. Київ: Центр практичної філософії, 2000. 238 с.
74. Чуйко В. Чотири методології філософії науки: особливості та сфера застосування. *Філософська думка*. 2000. № 1. С. 3-26.
75. Школы в науке / под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. Москва: Наука, 1977. 523 с.
76. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / ред.-сост. А.А. Пископсель, Л.П. Щедровицкий. Москва: Шк. культ. Политики, 1995. 760 с.
77. Щедровицький Г. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок. *Психологія і суспільство*. 2004. №2. С. 30-49.
78. Щедровицький Г. Схема мислєдїяльностї – системно-структурна будова, значення, зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 29-39.
79. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология. Москва: Шк. культ. политики, 1997. 656 с.
80. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 445 с.
81. Юрєвич А.В. Методология и социология психологии. Москва: Изд. «Институт психологии РАН», 2010. 272 с.